

**THOMAS
RIKETTY**

ΚΕΦΑΛΑΙΟ

ΚΑΙ

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ
Σώτη Τριανταφύλλου

ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

ΚΕΦΑΛΑΙΟ ΚΑΙ ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ

THOMAS PIKETTY

**ΚΕΦΑΛΑΙΟ
ΚΑΙ
ΙΔΕΟΛΟΓΙΑ**

ΜΕΤΑΦΡΑΣΗ

ΣΩΤΗ ΤΡΙΑΝΤΑΦΥΛΛΟΥ

Θέση υπογραφής δικαιούχων δικαιωμάτων πνευματικής ιδιοκτησίας,
εφόσον η υπογραφή προβλέπεται από τη σύμβαση

Το παρόν έργο πνευματικής ιδιοκτησίας προστατεύεται κατά τις διατάξεις της ελληνικής νομοθεσίας (Ν. 2121/1993, όπως έχει τροποποιηθεί και ισχύει σήμερα) και τις διεθνείς συμβάσεις περί πνευματικής ιδιοκτησίας. Απαγορεύεται απολύτως η άνευ γραπτής αδείας του εκδότη κατά οποιονδήποτε τρόπο ή μέσο (ηλεκτρονικό, μηχανικό ή άλλο) αντιγραφή, φωτοανατύπωση και εν γένει αναπαραγωγή, εκμίσθωση ή δανεισμός, μετάφραση, διασκευή, αναμετάδοση στο κοινό σε οποιαδήποτε μορφή και η εν γένει εκμετάλλευση του συνόλου ή μέρους του έργου.

Εκδόσεις Πατάκη – Θεωρητικές επιστήμες

Σειρά «Διαδρομές Ιστορίας»

Διεύθυνση σειράς: Κώστας Κωστής

Thomas Piketty, *Κεφάλαιο και ιδεολογία*

Τίτλος πρωτοτύπου: *Capital et idéologie*

Μετάφραση: Σώτη Τριανταφύλλου

Υπεύθυνος έκδοσης: Άγγελος Κοκολάκης

Διορθώσεις: Στέλλα Τσάλα

Σελιδοποίηση: Γιώργος Χατζησπύρος

Copyright® Éditions du Seuil, 2019

Copyright® για την ελληνική γλώσσα, Σ. Πατάκης Α.Ε.Ε.Δ.Ε. (Εκδόσεις Πατάκη), 2020

Πρώτη έκδοση στη γαλλική γλώσσα από τις εκδόσεις Seuil, Παρίσι, 2019

Πρώτη έκδοση στην ελληνική γλώσσα από τις Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα, Νοέμβριος 2021

KET Γ834 ΚΕΠ 937/21

ISBN 978-960-16-9239-5

ΠΑΝΑΓΗ ΤΣΑΛΔΑΡΗ (ΠΡΩΗΝ ΠΕΙΡΑΙΩΣ) 38, 104 37 ΑΘΗΝΑ,

ΤΗΛ.: 210.36.50.000, 210.52.05.600, 801.100.2665, ΦΑΞ: 210.36.50.069

ΚΕΝΤΡΙΚΗ ΔΙΑΘΕΣΗ: ΕΜΜ. ΜΠΕΝΑΚΗ 16, 106 78 ΑΘΗΝΑ, ΤΗΛ.: 210.38.31.078

ΥΠΟΚΑΤΑΣΤΗΜΑ ΒΟΡΕΙΑΣ ΕΛΛΑΔΑΣ: ΚΟΥΡΥΤΣΑΣ (ΤΕΡΜΑ ΠΟΝΤΟΥ – ΠΕΡΙΟΧΗ Β' ΚΤΕΟ),

570 09 ΚΑΛΟΧΩΡΙ ΘΕΣΣΑΛΟΝΙΚΗΣ, Τ.Θ. 1213, ΤΗΛ.: 2310.70.63.54, 2310.70.67.15, ΦΑΞ: 2310.70.63.55

Web site: <http://www.patakis.gr> • e-mail: info@patakis.gr, sales@patakis.gr

ΣΥΝΟΠΤΙΚΟΣ ΚΑΤΑΛΟΓΟΣ ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΩΝ

Σημείωμα για τον αναγνώστη και ευχαριστίες	9
Εισαγωγή	13

ΠΡΩΤΟ ΜΕΡΟΣ

Τα καθεστώτα ανισοτήτων στην ιστορία	57
1. Οι τριαδικές κοινωνίες: η τριλειτουργική ανισότητα	59
2. Οι ευρωπαϊκές κοινωνίες ταξικής ιεραρχίας: εξουσία και ιδιοκτησία	73
3. Η επινόηση των κοινωνιών ιδιοκτητών	103
4. Οι κοινωνίες ιδιοκτητών: η περίπτωση της Γαλλίας	127
5. Οι κοινωνίες ιδιοκτητών: ευρωπαϊκές διαδρομές	153

ΔΕΥΤΕΡΟ ΜΕΡΟΣ

Οι δουλοκτητικές και αποικιακές κοινωνίες	193
6. Οι δουλοκτητικές κοινωνίες: η ακραία ανισότητα	195
7. Οι αποικιακές κοινωνίες: ποικιλομορφία και κυριαρχία	238
8. Οι τριαδικές κοινωνίες και η αποικιοκρατία: η περίπτωση της Ινδίας	283
9. Οι τριαδικές κοινωνίες και η αποικιοκρατία: ευρασιατικές διαδρομές	335

ΤΡΙΤΟ ΜΕΡΟΣ

Η μεγάλη μεταμόρφωση του 20ού αιώνα	379
10. Η κρίση των κοινωνιών ιδιοκτητών	381
11. Οι σοσιαλδημοκρατικές κοινωνίες: η ατελής ισότητα	443
12. Οι κομμουνιστικές και μετακομμουνιστικές κοινωνίες	526
13. Ο υπερχαπιταλισμός: μεταξύ νεωτερικότητας και αναχρονισμού	589

ΤΕΤΑΡΤΟ ΜΕΡΟΣ

Να ξανασκεφτούμε τις διαστάσεις της πολιτικής σύγκρουσης	653
14. Τα σύνορα και η ιδιοκτησία: η οικοδόμηση της ισότητας	655
15. Η βραχμανική αριστερά: οι νέοι ευρω-αμερικανικοί διχασμοί	733
16. Κοινωνικός νατιβισμός: η μετα-αποικιακή ταυτοτική παγίδα	781
17. Στοιχεία για έναν συμμετοχικό σοσιαλισμό στον 21ο αιώνα	875

Συμπέρασμα	939
----------------------	-----

Κατάλογος γραφημάτων και πινάκων	945
Πίνακας περιεχομένων	951

ΣΗΜΕΙΩΜΑ ΓΙΑ ΤΟΝ ΑΝΑΓΝΩΣΤΗ ΚΑΙ ΕΥΧΑΡΙΣΤΙΕΣ

Αν και αυτό το βιβλίο είναι εν πολλοίς προέκταση του *Το κεφάλαιο στον 21ο αιώνα*, μπορεί να διαβαστεί ανεξάρτητα. Όπως και το προηγούμενο βιβλίο, αποτελεί προϊόν ομαδικής εργασίας, υπό την έννοια ότι δεν θα μπορούσε να πραγματοποιηθεί χωρίς τη συμμετοχή και τη στήριξη πολλών φίλων και συνεργατών. Είμαι, εξυπακούεται, ο μοναδικός υπεύθυνος για τις ερμηνείες και τις αναλύσεις που αναπτύσσω σ' αυτές τις σελίδες, αλλά δεν θα μπορούσα να συγκεντρώσω μόνος τις ιστορικές πηγές που διαμορφώνουν το υπόβαθρο της έρευνάς μου.

Στηρίζομαι κυρίως σε δεδομένα της World Inequality Database (<http://WID.world>), στην οποία εργάζονται πάνω από εκατό ερευνητές, καλύπτοντας περισσότερες από ογδόντα χώρες σε όλες τις ηπείρους. Η World Inequality Database είναι σήμερα η μεγαλύτερη βάση δεδομένων γύρω από την ιστορική εξέλιξη των εισοδηματικών και περιουσιακών ανισοτήτων τόσο μεταξύ διαφόρων χωρών όσο και στο εσωτερικό των χωρών. Σ' αυτό το βιβλίο συγκέντρωσα πολυάριθμες πηγές και υλικό σχετικά με χρονικές περιόδους, χώρες και όψεις των ανισοτήτων που δεν καλύπτονται επαρκώς από τη World Inequality Database, λόγω χάρη για τις προβιομηχανικές και τις αποικιακές κοινωνίες, τις ανισότητες στην εκπαίδευση, τις ανισότητες φύλου, φυλής, θρησκείας, ιεραρχίας, πεποιθήσεων και πολιτικών ή εκλογικών στάσεων.

Οι αναγνώστες που θέλουν λεπτομερείς πληροφορίες για το σύνολο των ιστορικών πηγών, των βιβλιογραφικών αναφορών και των μεθόδων που χρησιμοποιήθηκαν σ' αυτό το βιβλίο μπορούν να συμβουλευτούν το τεχνικό παράρτημα στο διαδίκτυο: <http://piketty.pse.ens.fr/files/AnnexeKIdeologie.pdf>. Στο βιβλίο παρατίθενται μόνο οι κύριες πηγές: είτε μέσα στο κείμενο είτε στις υποσημειώσεις.

Όλες οι στατιστικές σειρές, τα γραφήματα και οι πίνακες που παρουσιάζονται στο βιβλίο διατίθενται επίσης στο διαδίκτυο: <http://piketty.pse.ens.fr/ideologie>.

Ο αναγνώστης μπορεί, αν ενδιαφέρεται, να βρει στο διαδικτυακό παράρτημα μια μεγάλη ποικιλία διαγραμμαμάτων και συμπληρωματικών σειρών που δεν εντάχθηκαν στο βιβλίο για λόγους οικονομίας και στα οποία αναφέρομαι μερικές φορές στις υποσημειώσεις.

Είμαι ιδιαίτερα ευγνώμων στους Facundo Alvaredo, Lucas Chancel, Emmanuel Saez και Gabriel Zucman, με τους οποίους συνεργαζόμαστε στο πρόγραμμα WID.world και στο Εργαστήριο για τις Παγκόσμιες Ανισότητες στην École d'économie de Paris και στο Πανεπιστήμιο του Μπέρκλεϋ στην Καλιφόρνια. Προσφάτως αυτό το πρόγραμμα οδήγησε στην

έκδοση του *Rapport sur les inégalités mondiales 2018* (<http://wir2018.wid.world>), το οποίο χρησιμοποιώ πολύ συχνά σ' αυτό το βιβλίο. Θέλω να ευχαριστήσω επίσης τους θεσμούς που κατέστησαν δυνατό αυτό το έργο: πρωτίστως την *École des hautes études en sciences sociales*, όπου διδάσκω από το 2000 και η οποία είναι ένα από τα σπάνια ιδρύματα στον κόσμο όπου ακούγονται και ανταλλάσσονται ιδέες των κοινωνικών επιστημών, καθώς και την *École normale supérieure* και τα άλλα ιδρύματα που το 2007 ένωσαν τις δυνάμεις τους για να δημιουργήσουν και να εμψυχώσουν την *École d'économie de Paris*. Ελπίζω ότι η *École d'économie de Paris* θα συνεισφέρει στην ανάπτυξη μιας πολιτικής και ιστορικής οικονομίας, πολυπολικής και διεπιστημονικής.

Επίσης, θα ήθελα να ευχαριστήσω για την πολύτιμη βοήθειά τους τους Lydia Assouad, Abhijit Banerjee, Adam Barbe, Charlotte Bartels, Nitin Bharti, Asma Benhenda, Erik Bengtsson, Yonatan Berman, Thomas Blanchet, Cécile Bonneau, Manon Bouju, Jérôme Bourdieu, Antoine Bozio, Cameron Campbell, Guillaume Carré, Guilhem Cassan, Amélie Chelly, Bijia Chen, Denis Cogneau, Léo Czajka, Richard Dewever, Mark Dincecco, Anne-Laure Delatte, Mauricio de Rosa, Esther Dufflo, Luis Estevez Bauluz, Ignacio Flores, Juliette Fournier, Bertrand Garbinti, Amory Gethin, Yajna Govind, Jonathan Goupille-Lebret, Julien Grenet, Jean-Yves Grenier, Malka Guillot, Pierre-Cyrille Hautcoeur, Stéphanie Hennette, Simon Henochsberg, Cheuk Ting Hung, Thanasak Jenmana, Francesca Jensenius, Fabian Kosse, Attila Lindner, Noam Maggor, Clara Martinez-Toledano, Ewan McGaughey, Cyril Milhaud, Marc Morgan, Éric Monnet, Mathilde Munoz, Alix Myczkowski, Delphine Nougayrède, Filip Novokmet, Katharina Pistor, Gilles Postelvinay, Jean-Laurent Rosenthal, Nina Roussille, Guillaume Sacriste, Aurélie Sotura, Alessandro Stanziani, Blaise Truong-Loï, Antoine vauchez, Sebastian Veg, Marlous van Waijenburg, Richard von Glahn, Daniel Waldenström, Li Yang, Tom Zawisza, Roxane Zighed, καθώς και τους φίλους και συναδέλφους του Centre François-Simiani d'histoire économique et sociale, του Centre de recherches historiques de l'EHESS και της l'École d'économie de Paris.

Κατά τη συγγραφή αυτού του βιβλίου επωφελήθηκα επίσης από πολλές συζητήσεις στις οποίες είχα την τύχη να συμμετάσχω από τη στιγμή της έκδοσης του *Κεφαλαίου στον 21ο αιώνα* το 2013. Πέρασα ένα μεγάλο μέρος της διατίνας 2014-2016 ταξιδεύοντας στον κόσμο, συναντώντας αναγνώστες, ερευνητές, ανθρώπους που διαφωνούσαν μαζί μου και πολίτες που διψούσαν για διάλογο με επιχειρήματα. Συμμετείχα σε εκατοντάδες συζητήσεις γύρω από το βιβλίο μου και τα ερωτήματα που θέτει. Από όλες αυτές τις συναντήσεις έμαθα πολλά και μπόρεσα να εμβαθύνω τη σκέψη μου στην ιστορική δυναμική των ανισοτήτων.

Δύο από τους πολλούς περιορισμούς του προηγούμενου βιβλίου μου αξίζουν ιδιαίτερη μνεία. Από τη μία πλευρά, το *Κεφάλαιο στον 21ο αιώνα* είναι υπερβολικά δυτικοκεντρικό, υπό την έννοια ότι δίνει υπερβολικό χώρο στην ιστορική εμπειρία των πλούσιων κρατών (Δυτική Ευρώπη, Βόρεια Αμερική, Ιαπωνία). Αυτό οφείλεται εν μέρει στις δυσκολίες πρόσβασης σε ικανοποιητικές ιστορικές πηγές για τις άλλες περιοχές του κόσμου, γεγονός που συνεπαγόταν σημαντική συρρίκνωση της προοπτικής και των συλλογισμών. Από την άλλη πλευρά, το *Κεφάλαιο στον 21ο αιώνα* τείνει να διαχειρίζεται τις ιδεολογικοπολιτικές εξελίξεις γύρω από τις ανισότητες και την ανακατανομή του εισοδήματος σαν ένα είδος μαύρου κουτιού. Διατύπωνα βεβαίως μερικές υποθέσεις γι' αυτό το ζήτημα, λόγου χάρι για τις μεταμορφώσεις των αναπαραστάσεων και των πολιτικών στάσεων έναντι των ανισοτήτων και της ιδιωτικής περιουσίας που προέκυψαν στον 20ό αιώνα από τους παγκόσμιους

πολέμους, την οικονομική κρίση και την κομμουνιστική πρόκληση, αλλά δεν εμβάθυνα στο ζήτημα της εξέλιξης των ιδεολογιών των ανισοτήτων. Αυτό προσπαθώ να κάνω σ' αυτό το καινούριο βιβλίο, θέτοντας εξάλλου το ζήτημα υπό μια πολύ ευρύτερη χρονική, χωρική και συγκριτική προοπτική.

Χάρη στην επιτυχία του *Κεφαλαίου στον 21ο αιώνα* και στη στήριξη πλήθους πολιτών, ερευνητών και δημοσιογράφων, μπόρεσα να αποκτήσω πρόσβαση σε οικονομικές και ιστορικές πηγές που πολλές κυβερνήσεις αρνούσαν να διαθέσουν – όπως η Βραζιλία, η Ινδία, η Νότια Αφρική, η Τунνησία, ο Λίβανος, η Ακτή Ελεφαντοστού, η Κορέα, η Ταϊβάν, η Πολωνία, η Ουγγαρία και, δυστυχώς, με τρόπο ακόμα αυστηρότερο, η Κίνα και Ρωσία. Αυτό με βοήθησε να βγω από το δυτικό πλαίσιο και να αναπτύξω μια πλουσιότερη ανάλυση της ποικιλομορφίας των καθεστώτων ανισότητας, των διαδρομών και των πιθανών λύσεων που υπήρχαν αλλά δεν επελέγησαν. Προπάντων, αυτά τα χρόνια των συναντήσεων, των ανταλλαγών και των αναγνώσεων μου έδωσαν την ευκαιρία να μάθω και να σκεφτώ περισσότερο πάνω στην ιδεολογικοπολιτική δυναμική των ανισοτήτων, να αξιοποιήσω τις καινούριες πηγές για τη ρητορική και τις πολιτικές θέσεις έναντι των ανισοτήτων και να γράψω ένα βιβλίο που είναι, νομίζω, πλουσιότερο από το προηγούμενο, αποτελώντας συγχρόνως προέκτασή του. Το αποτέλεσμα τίθεται στην κρίση του αναγνώστη.

Τέλος, τίποτα δεν θα ήταν δυνατό χωρίς τη βοήθεια της οικογένειάς μου. Κύλησαν έξι χρόνια ευτυχίας από τη συγγραφή και την έκδοση του *Κεφαλαίου στον 21ο αιώνα*. Οι τρεις αγαπημένες μου κόρες ενηλικιώθηκαν (σχεδόν: σε δύο τρία χρόνια, Ελέν, θα μπει κι εσύ στο κλαμπ, όπως η Ντέμπορα και η Ζυλιέτ!). Χωρίς την αγάπη και την ενέργειά τους η ζωή δεν θα ήταν ίδια. Με τη Ζυλιά δεν πάψαμε να ταξιδεύουμε, να ανταλλάσσουμε ιδέες, να συναντάμε ανθρώπους, να ξαναδιαβάζουμε όσα διαβάζουμε, να ξαναγράφουμε όσα γράφουμε, να ξαναφιτάχνουμε τον κόσμο. Μόνο η Ζυλιά ξέρει πόσα της οφείλει αυτό το βιβλίο κι όλα όσα της οφείλω εγώ. Λοιπόν, ορίστε η συνέχεια!

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Κάθε ανθρώπινη κοινωνία πρέπει να δικαιολογεί τις ανισότητές της: πρέπει να βρίσκει τις αιτίες τους, διαφορετικά ολόκληρο το πολιτικό και κοινωνικό οικοδόμημα κινδυνεύει να καταρρεύσει. Κάθε εποχή παράγει πολιτικό λόγο και αντιφατικές ιδεολογίες προκειμένου να νομιμοποιήσει τις ανισότητες που υπάρχουν ή που θα έπρεπε να υπάρχουν, καθώς και για να περιγράψει τους οικονομικούς, κοινωνικούς και πολιτικούς κανόνες που επιτρέπουν την οικοδόμηση του συνόλου. Από αυτή την αντιπαράθεση, που είναι ταυτόχρονα διανοητική, θεσμική και πολιτική, αναδύονται συνήθως μία ή περισσότερες κυρίαρχες αφηγήσεις στις οποίες στηρίζονται τα υπάρχοντα καθεστώτα ανισοτήτων.

Στις σύγχρονες κοινωνίες, πρόκειται κυρίως για ιδιοκτησιακή, επιχειρηματική και αξιοκρατική αφήγηση: οι σύγχρονες ανισότητες είναι δίκαιες, αφού εκτυλίσσονται μέσω μιας διαδικασίας επιλεγμένης ελεύθερα, όπου ο καθένας έχει ίσες ευκαιρίες πρόσβασης στην αγορά και στην ιδιοκτησία, κι έτσι επωφελείται αυτομάτως από τις συσσωρεύσεις των πλουσιότερων, που είναι οι πιο δραστήριοι από επιχειρηματική άποψη, οι πιο άξιοι και χρήσιμοι. Αυτό μας τοποθετεί στον αντίποδα των ανισοτήτων των αρχαίων κοινωνιών, οι οποίες οφείλονταν σε διαφορές άκαμπτης ιεραρχίας, αυθαίρετες και δεσποτικές.

Το πρόβλημα είναι πως αυτή η μεγάλη ιδιοκτησιοκρατική και αξιοκρατική αφήγηση, που γνώρισε την πρώτη της δόξα στον 19ο αιώνα, μετά την κατάρρευση των κοινωνιών τύπου του Παλαιού Καθεστώτος, και μια ριζοσπαστική αναδιαμόρφωση σε παγκόσμιο επίπεδο από τα τέλη του 20ού αιώνα, μετά την πτώση του σοβιετικού κομμουνισμού και τον θρίαμβο του υπερκαπιταλισμού, εμφανίζεται όλο και πιο εύθραυστη: οδηγεί σε αντιφάσεις, οι μορφές των οποίων είναι πολύ διαφορετικές μεταξύ Ευρώπης και Ηνωμένων Πολιτειών, Ινδίας και Βραζιλίας, Κίνας και Νότιας Αφρικής, Βενεζουέλας και Μέσης Ανατολής. Ωστόσο, αυτές οι διαφορετικές διαδρομές που προκύπτουν από τις κατά τόπους ιστορίες και που εν μέρει διασταυρώνονται είναι σήμερα, στις αρχές του 21ου αιώνα, όλο και στενότερα συνδεδεμένες μεταξύ τους. Μόνο μέσω μιας υπερεθνικής προοπτικής μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα την ευθραυστότητα αυτής της ιδιοκτησιοκρατικής αφήγησης και να συγκροτήσουμε μια εναλλακτική αφήγηση.

Στην πραγματικότητα, από το 1980-1990 σχεδόν σε όλες τις περιοχές του κόσμου παρατηρείται αύξηση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων. Σε ορισμένες περιπτώσεις έχει πάρει τέτοιες διαστάσεις, ώστε γίνεται όλο και δυσκολότερο να τις δικαιολογήσει κανείς στο όνομα του γενικού συμφέροντος. Εξάλλου, υπάρχει λίγο πολύ παντού ένα τεράστιο χάσμα ανάμεσα στις επίσημες αξιοκρατικές διακηρύξεις και στην πραγματικότητα που αντιμετωπίζουν οι μη προνομιούχες τάξεις ως προς την πρόσβαση στην εκπαίδευση και στον πλούτο.

Η αξιολογική και επιχειρηματική ρητορική εμφανίζεται αρκετά συχνά σαν ένας βολικός τρόπος για να δικαιολογούν οι κερδισμένοι του σημερινού οικονομικού συστήματος οποιοδήποτε επίπεδο ανισοτήτων, στιγματίζοντας τους χαμένους για την έλλειψη προσόντων, αρετής και εργατικότητας. Αυτή η ενοχοποίηση των φτωχότερων δεν υπήρχε, σε τέτοιο εύρος τουλάχιστον, στα προηγούμενα καθεστώτα ανισοτήτων, τα οποία επέμεναν περισσότερο στη λειτουργική συμπληρωματικότητα μεταξύ των διαφόρων κοινωνικών ομάδων.

Τη σύγχρονη ανισότητα χαρακτηρίζει επίσης ένα σύνολο πρακτικών διακρίσεων καθώς και ιεραρχικών και εθνο-θρησκευτικών ανισοτήτων, η βιαιότητα των οποίων δεν περιγράφεται στο αξιολογικό παραμύθι και μοιάζει με τις πιο βάνουσες μορφές αρχαίων ανισοτήτων, τις οποίες υποτίθεται ότι έχουμε εξαλείψει. Για παράδειγμα, διακρίσεις που αντιμετωπίζουν όσοι δεν έχουν στέγη ή προέρχονται από συγκεκριμένες συνοικίες ή εθνοτικές ομάδες ή είναι από εκείνους τους μετανάστες που πνίγονται στη θάλασσα. Μπροστά σ' αυτές τις αντιφάσεις, ελλείπει ενός νέου αξιόπιστου οικουμενικού ορίζοντα ισότητας που να διαχειρίζεται τις προκλήσεις των ανισοτήτων, των μεταναστευτικών κυμάτων και της κλιματικής αλλαγής του μέλλοντος, υπάρχει ο φόβος η ταυτοτική και εθνικιστική αναδίπλωση να αποτελέσει όλο και περισσότερο μια εκδοχή της μεγάλης αφήγησης περί δημογραφικής αντικατάστασης, όπως αυτή που γνωρίσαμε στην Ευρώπη στο πρώτο μισό του 20ού αιώνα και αυτή που εκδηλώνεται πάλι στις αρχές του 21ου αιώνα σε διάφορα μέρη του κόσμου.

Ήταν ο Α΄ Παγκόσμιος πόλεμος που πυροδότησε το κίνημα της καταστροφής και στη συνέχεια του επαναπροσδιορισμού της εμπορικής και χρηματοοικονομικής παγκοσμιοποίησης, η οποία έφερε τεράστιες ανισότητες στη διάρκεια της Μπελ Επόκ (1880-1914), μιας εποχής που έμοιαζε «belle» συγκριτικά με την ξέφρενη βία που ακολούθησε αλλά που στην πραγματικότητα ήταν «ωραία» μόνο για τους ιδιοκτήτες, και ιδιαίτερα για τον λευκό άντρα ιδιοκτήτη. Αν δεν μετασχηματίσουμε εις βάθος το σημερινό οικονομικό σύστημα μειώνοντας τις ανισότητες, ενισχύοντας τη δικαιοσύνη και τη βιωσιμότητά του, τόσο μεταξύ των χωρών όσο και στο εσωτερικό τους, ο ξενοφοβικός «λαϊκισμός» και οι πιθανές εκλογικές του νίκες στο μέλλον θα μπορούσαν να πυροδοτήσουν πολύ γρήγορα το κίνημα καταστροφής της υπερκαπιταλιστικής και ψηφιακής παγκοσμιοποίησης της περιόδου 1990-2020.

Τα καλύτερα όπλα μας για να ξεορκίσουμε αυτό τον κίνδυνο παραμένουν η γνώση και η ιστορία. Κάθε ανθρώπινη κοινωνία έχει την ανάγκη να δικαιολογεί τις ανισότητές της: αυτές οι δικαιολογίες εμπεριέχουν πάντοτε κάποια αλήθεια αλλά και κάποια υπερβολή, φαντασία και μικροπρέπεια, ιδεαλισμό και εγωισμό. Ένα καθεστώς ανισοτήτων, όπως θα το περιγράψουμε σ' αυτή την έρευνα, χαρακτηρίζεται από μια σειρά από ρητορικές και θεσμικά συστήματα που έχουν στόχο να δικαιολογήσουν και να οικοδομήσουν τις οικονομικές, κοινωνικές και πολιτικές ανισότητες της δεδομένης κοινωνίας. Κάθε καθεστώς έχει τις αδυναμίες του και δεν μπορεί να επιζήσει αν δεν αυτοπροσδιορίζεται διαρκώς, συχνά μάλιστα με τρόπο συγκρουσιακό και βίαιο, ενώ συγχρόνως αξιοποιεί τις κοινές εμπειρίες και γνώσεις. Αντικείμενο αυτού του βιβλίου αποτελεί η ιστορία και το μέλλον των καθεστώτων ανισοτήτων. Συγκεντρώνοντας ιστορικό υλικό για κοινωνίες πολύ απομακρυσμένες μεταξύ τους, οι οποίες αγνοούν η μία την άλλη ή αρνούνται να συγκριθούν, ελπίζω ότι θα συνεισφέρω σε μια καλύτερη κατανόηση των εν εξελίξει μετασχηματισμών μέσα από μια παγκόσμια υπερεθνική προοπτική.

Από αυτή την ιστορική ανάλυση αναδύεται ένα σπουδαίο συμπέρασμα: την οικονομική ανάπτυξη και την ανθρώπινη πρόοδο επέτρεψε η μάχη για την ισότητα στην εκπαίδευση και

όχι ο καθαγιασμός της ιδιοκτησίας, της σταθερότητας και της ανισότητας. Το νέο αφήγημα περί υπερ-ανισότητας που έχει επιβληθεί από την περίοδο 1980-1990 είναι εν μέρει προϊόν της ιστορίας και της παταγώδους κομμουνιστικής αποτυχίας. Είναι, όμως, επίσης καρπός της άγνοιας και της υπερβολικής εξειδίκευσης των γνώσεων και έχει συμβάλει ιδιαίτερα στην ενίσχυση της μοιρολατρίας και των σημερινών ταυτοτικών εκτροπών. Ακολουθώντας το νήμα της ιστορίας μέσα από μια διεπιστημονική προοπτική, μπορούμε να καταλήξουμε σε ένα πιο ισορροπημένο αφήγημα και να χαράξουμε το περίγραμμα ενός νέου συμμετοχικού σοσιαλισμού για τον 21ο αιώνα: δηλαδή έναν νέο ορίζοντα ισότητας με οικουμενική διάσταση, μια νέα ιδεολογία ισότητας, κοινωνικής ιδιοκτησίας, εκπαίδευσης, κατανομής των γνώσεων και των εξουσιών, πιο αισιόδοξη ως προς την ανθρώπινη φύση, με περισσότερη ακρίβεια και πειστικότητα από τα προηγούμενα αφηγήματα, καθώς θα αποτελεί απόρροια των μαθημάτων που έχουμε εξαγάγει από την παγκόσμια ιστορία. Απομένει φυσικά στον καθένα να κρίνει μόνος του και να πάρει μερικά αβέβαια και προσωρινά μαθήματα, προκειμένου να τα μεταμορφώσει και να τα επεκτείνει.

Προτού περιγράψω την οργάνωση αυτού του βιβλίου και τα διάφορα στάδια της ιστορικής μου ανάλυσης, της μελέτης των παλαιών τριμερών και δουλοκτητικών κοινωνιών, καθώς και των σύγχρονων μετα-αποικιακών και υπερκαπιταλιστικών κοινωνιών, θα εκθέσω τις σημαντικότερες πηγές στις οποίες στηρίζομαι και τον τρόπο με τον οποίο συναρθρώνω αυτή την εργασία με το προηγούμενο βιβλίο μου, *Το κεφάλαιο στον 21ο αιώνα*. Πρώτα, όμως, πρέπει να πω λίγα λόγια για την έννοια της ιδεολογίας που χρησιμοποιώ στην έρευνά μου.

Τι είναι η ιδεολογία;

Στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου θα προσπαθήσω να χρησιμοποιήσω με τρόπο θετικό και εποικοδομητικό την έννοια της ιδεολογίας, ως ένα σύνολο ιδεών και πολιτικού λόγου a priori ευλογοφανούς, με σκοπό να περιγράψω τον τρόπο με τον οποίο θα έπρεπε να δομείται η κοινωνία. Θα εξετάσω την ιδεολογία στις κοινωνικές, οικονομικές και πολιτικές της διαστάσεις. Μια ιδεολογία είναι μια λίγο ή πολύ συνεκτική απόπειρα να δοθούν απαντήσεις σε ένα εξαιρετικά ευρύ φάσμα προβλημάτων γύρω από την επιθυμητή ή ιδεώδη οργάνωση της κοινωνίας. Δεδομένης της πολυπλοκότητας των προβλημάτων που τίθενται, εξυπακούεται ότι καμιά ιδεολογία δεν θα μπορέσει να κερδίσει την εύνοια όλων των ανθρώπων: η σύγκρουση και η ιδεολογική διαφωνία είναι σύμφυτες στην έννοια της ιδεολογίας. Ωστόσο, η κάθε κοινωνία δεν έχει άλλη επιλογή από το να προσπαθήσει να λύσει τα προβλήματα, συχνά στη βάση της δικής της ιστορικής εμπειρίας και λιγότερο συχνά στη βάση των εμπειριών άλλων κοινωνιών. Κάθε άτομο αισθάνεται λίγο πολύ την ανάγκη να έχει γνώμη για τα θεμελιώδη και υπαρξιακά αυτά ζητήματα, ακόμα κι αν αυτή είναι αόριστη ή ατεκμηρίωτη.

Μελετώ επίσης το ζήτημα του πολιτικού καθεστώτος, δηλαδή του συνόλου των κανόνων που ορίζουν το περίγραμμα της κοινότητας και του εδάφους της, τους μηχανισμούς που επιτρέπουν να λαμβάνονται συλλογικές αποφάσεις στους κόλπους της και τα πολιτικά δικαιώματα των μελών της. Αυτό περιλαμβάνει τις διαφορετικές μορφές πολιτικής συμμετοχής, τον ρόλο των πολιτών και των αλλοδαπών, των προέδρων και των συνελεύσεων, των υπουργών και των βασιλιάδων, των κομμάτων και των εκλογών, των αυτοκρατοριών και των αποικιών.

Μελετώ επίσης το ζήτημα του ιδιοκτησιακού καθεστώτος, δηλαδή τις διαφορετικές μορφές κτήσης αγαθών, καθώς και τις νομικές και πρακτικές διαδικασίες που ορίζουν και πλαισιώνουν τις σχέσεις ιδιοκτησίας μεταξύ των κοινωνικών ομάδων. Αυτό περιλαμβάνει τον ρόλο της ιδιωτικής και δημόσιας περιουσίας, της ακίνητης και της χρηματιστηριακής, της ιδιοκτησίας γης και του υπεδάφους, της δουλκτησίας και της δουλοπαροικίας, της πνευματικής και άυλης ιδιοκτησίας, καθώς και τη ρύθμιση των σχέσεων μεταξύ ιδιοκτητών και ενοικιαστών, μεταξύ ευγενών και χωρικών, δουλκτητών και σκλάβων, μετόχων, εργοδοτών και μισθωτών.

Κάθε κοινωνία, κάθε σύστημα ανισότητας χαρακτηρίζεται από ένα σύνολο λίγο πολύ συνεκτικών και βιώσιμων αφηγήσεων που σχετίζονται με το πολιτικό καθεστώς και με το καθεστώς της ιδιοκτησίας. Αυτές οι δύο σειρές αφηγήσεων και πολιτικού λόγου συνδέονται συχνά μεταξύ τους, διότι, σε μεγάλο βαθμό, προέρχονται αμφότερες από μια θεωρία κοινωνικής ανισότητας και αποκλίσεων μεταξύ διαφορετικών κοινωνικών ομάδων (πραγματικών ή υποθετικών, νόμιμων ή παράνομων). Γενικά οδηγούν σε ποικίλα διανοητικά και θεσμικά συστήματα, ιδιαίτερα σε ένα εκπαιδευτικό καθεστώς (δηλαδή κανόνες και θεσμούς που οργανώνουν τις πνευματικές και γνωστικές μεταβιβάσεις: οικογένειες και Εκκλησίες, πατέρες και μητέρες, σχολεία και πανεπιστήμια) και σε ένα δημοσιονομικό καθεστώς (δηλαδή συστήματα που επιτρέπουν την πρόσβαση κρατών και περιοχών, κοινοτήτων και αυτοκρατοριών, καθώς και θρησκευτικών συλλογικών οργανώσεων ποικίλης φύσεως σε επαρκείς πόρους). Ωστόσο, οι αφηγήσεις που αφορούν αυτές τις διαφορετικές διαστάσεις των ζητημάτων μπορούν να ποικίλλουν αρκετά. Μπορεί να συμφωνούμε στο ζήτημα του πολιτικού καθεστώτος αλλά όχι σ' εκείνο του καθεστώτος ιδιοκτησίας, ή να συμφωνούμε σε μια όψη του δημοσιονομικού ή εκπαιδευτικού συστήματος και όχι σε μια άλλη. Η ιδεολογική σύγκρουση είναι σχεδόν πάντοτε πολυδιάστατη, ακόμα κι αν συμβαίνει ένας άξονας να αποκτά ιδιαίτερη σπουδαιότητα, για μια χρονική περίοδο τουλάχιστον: αυτό μπορεί να δημιουργήσει την ψευδαίσθηση μιας πλειοψηφικής συναίνεσης και μερικές φορές να οδηγήσει σε ευρείες συλλογικές κινητοποιήσεις και σε εξίσου ευρείες ιστορικές μεταμορφώσεις.

Τα σύνορα και η ιδιοκτησία

Για να το πούμε απλά, τα καθεστώτα και οι ιδεολογίες ανισότητας στηρίζονται σε μια θεωρία για τα σύνορα και σε μια θεωρία για την ιδιοκτησία.

Πρέπει λοιπόν, από τη μια πλευρά, να απαντήσουμε στο ερώτημα των συνόρων: να εξηγήσουμε ποιος ανήκει στην ανθρώπινη και πολιτική κοινότητα με την οποία συνδεόμαστε και της οποίας είμαστε μέλος, ποιο είναι το έδαφός μας, ποιοι είναι οι θεσμοί που πρέπει να μας κυβερνούν και πώς να οργανώσουμε τις σχέσεις μας με τις άλλες κοινότητες στους κόλπους της παγκόσμιας κοινότητας (η οποία αναγνωρίζεται με διαφορετικούς τρόπους από τις διάφορες ιδεολογίες). Πρόκειται, εν πολλοίς, για ένα ζήτημα πολιτικού καθεστώτος, το οποίο συνεπάγεται επίσης την άμεση απάντηση στα ερωτήματα περί κοινωνικής ανισότητας, ιδιαίτερα μεταξύ πολιτών και αλλοδαπών.

Από την άλλη πλευρά, πρέπει να απαντήσουμε στο ερώτημα της ιδιοκτησίας: μπορούμε να κατέχουμε άλλα άτομα, αγροτικές γαίες, ακίνητα, επιχειρήσεις, φυσικούς πόρους, γνώσεις, χρηματιστηριακά προϊόντα, το δημόσιο χρέος; Με ποιες πρακτικές μεθόδους και ποιο

νομικό και δικαιοδοτικό σύστημα πρέπει να οργανώνουμε τις σχέσεις μεταξύ ιδιοκτητών και μη ιδιοκτητών, καθώς και τη διαιώνιση αυτών των σχέσεων; Το ζήτημα του καθεστώτος ιδιοκτησίας, μαζί με τα ζητήματα του εκπαιδευτικού και δημοσιονομικού καθεστώτος, έχει αντίκτυπο στη δόμηση και στην εξέλιξη των κοινωνικών ανισοτήτων.

Στις περισσότερες αρχαίες κοινωνίες, το ζήτημα του πολιτικού καθεστώτος και του καθεστώτος ιδιοκτησίας, δηλαδή, στην ουσία, το ζήτημα της εξουσίας επί των ατόμων και της εξουσίας επί των πραγμάτων (των πραγμάτων υπό κατοχή, που μπορούν να είναι ακόμα και άνθρωποι σε κατάσταση δουλείας – ό,τι και να είναι τα πράγματα έχουν καθοριστικό αντίκτυπο στις σχέσεις εξουσίας μεταξύ των ατόμων) συνδέονται με τρόπο άμεσο και αυτόματο. Προφανώς αυτή είναι η περίπτωση των δουλοκτητικών κοινωνιών, όπου τα δύο ζητήματα συγχέονται σε μεγάλο βαθμό: ορισμένα άτομα έχουν στην κατοχή τους άλλα άτομα, των οποίων είναι αφεντικά και ιδιοκτήτες.

Το ίδιο συμβαίνει, αλλά με λιγότερο εμφανή τρόπο, στις τριαδικές ή τριλειτουργικές κοινωνίες (δηλαδή τις χωρισμένες σε τρεις τάξεις ως προς τη λειτουργία τους: μια τάξη κληρικών και θρησκευτικών λειτουργών, μια τάξη ευγενών και πολεμιστών, μια τάξη εργατών ταπεινής καταγωγής). Σ' αυτή την ιστορική μορφή, την οποία παρατηρούμε στους περισσότερους προ-νεοτερικούς πολιτισμούς, οι δύο κυρίαρχες τάξεις είναι αδιαχώριστα ηγεμονικές, με κεντρικές (ασφάλεια, δικαιοσύνη) και ιδιοκτησιακές εξουσίες. Επί αιώνες ο γαιοκτήμονας ήταν παράλληλα ο αφέντης των ατόμων που ζούσαν και δούλευαν στη γη που του ανήκε.

Οι κοινωνίες ιδιοκτητών, που γνωρίζουν άνθηση κυρίως στην Ευρώπη κατά τον 19ο αιώνα, προσπαθούν αντιθέτως να διαχωρίσουν το ζήτημα του δικαιώματος στην ιδιοκτησία (που θεωρείται οικουμενικό και προσβάσιμο σε όλους) από το δικαίωμα στην κεντρική εξουσία (στο εξής μονοπώλιο του κεντρικού κράτους). Το πολιτικό καθεστώς και το καθεστώς της ιδιοκτησίας είναι στενά συνδεδεμένα, από τη μία πλευρά διότι για πολύ καιρό πολιτικά δικαιώματα απολάμβαναν μόνο οι ιδιοκτήτες, στο πλαίσιο των λεγόμενων τιμηματικών καθεστώτων όπου η ψηφοφορία δεν ήταν καθολική (το δικαίωμα ψήφου εξαρτούνταν από την ιδιοκτησία), και από την άλλη πλευρά επειδή πολυάριθμοι συνταγματικοί κανόνες συνέχιζαν (και συνεχίζουν) να περιστέλλουν δραστικά τη δυνατότητα μιας πολιτικής πλειοψηφίας να επαναπροσδιορίσει το σύστημα ιδιοκτησίας σε νόμιμο και ειρηνικό πλαίσιο.

Θα δούμε ότι το ζήτημα του πολιτικού καθεστώτος και το ζήτημα της ιδιοκτησίας δεν έπαψαν ποτέ να συνδέονται, από τις αρχαίες τριαδικές και δουλοκτητικές κοινωνίες μέχρι τις σύγχρονες μετα-αποικιακές και υπερκαπιταλιστικές, περνώντας φυσικά από τις ιδιοκτησιοκρατικές, κομμουνιστικές και σοσιαλδημοκρατικές, που αναπτύχθηκαν ως αντίδραση στις κρίσεις ανισότητας και ταυτότητας που προκάλεσαν οι ιδιοκτησιοκρατικές κοινωνίες.

Γι' αυτό προτείνω να αναλύσουμε αυτούς τους ιστορικούς μετασχηματισμούς χρησιμοποιώντας την έννοια του «καθεστώτος ανισότητας», το οποίο περιλαμβάνει τους μετασχηματισμούς του πολιτικού καθεστώτος και του ιδιοκτησιακού καθεστώτος (ή ακόμα και του εκπαιδευτικού και δημοσιονομικού καθεστώτος) και μας βοηθά να αντιληφθούμε καλύτερα τις σχέσεις μεταξύ τους. Για να εικονογραφήσουμε τις συνεχείς δομικές σχέσεις μεταξύ πολιτικού και ιδιοκτησιακού συστήματος που είναι παρούσες στον σύγχρονο κόσμο, μπορούμε επίσης να αναφέρουμε την απουσία δημοκρατικών μηχανισμών που επιτρέπουν σε μια πλειοψηφία πολιτών της Ευρωπαϊκής Ένωσης (και, ακόμα περισσότερο, σε μια πλειο-

ψηφία πολιτών του κόσμου) να υιοθετήσουν νόμους για τη φορολογία, την αναδιανομή και την κοινή ανάπτυξη, δεδομένου του δικαιώματος δημοσιονομικού βέτο κάθε χώρας, όσο κι αν είναι πληθυσμιακά μειοψηφική ή όσο κι αν είναι τα οφέλη της από την εμπορική και οικονομική της ένταξη στην Ευρωπαϊκή Ένωση.

Γενικότερα, το βασικό είναι ότι η σύγχρονη ανισότητα είναι γερά δομημένη μέσω του συστήματος των συνόρων, των εθνικοτήτων και των πολιτικών και κοινωνικών δικαιωμάτων με τα οποία συνδέεται. Εξάλλου, αυτό συμβάλλει, από τις αρχές του 21ου αιώνα, στη γέννηση βιαίως πολυδιάστατων ιδεολογικών συγκρούσεων γύρω από τα ζητήματα της ανισότητας, της μετανάστευσης και της ταυτότητας, πράγμα που δυσχεραίνει πολύ τη δημιουργία πλειοψηφικών συσπειρώσεων οι οποίες θα μπορούσαν να αντιμετωπίσουν την αύξηση των ανισοτήτων. Συγκεκριμένα, οι εθνο-θρησκευτικοί και εθνικοί διαχωρισμοί εμποδίζουν συχνά τις λαϊκές τάξεις με διαφορετική εθνική καταγωγή να συσπειρωθούν πολιτικά, γεγονός που ενισχύει το παιχνίδι των πλουσιότερων και την εκτροπή της ανισότητας. Λείπουν, δηλαδή, μια ιδεολογία και μια προγραμματική πλατφόρμα που να μπορούν να πείσουν τις αδύναμες κοινωνικές ομάδες πως όσα τις ενώνουν είναι σπουδαιότερα απ' όσα τις χωρίζουν. Θα εξετάσω αυτά τα ζητήματα εν ευθέτω χρόνω. Θέλω απλώς να τονίσω εδώ ότι η στενή σχέση μεταξύ πολιτικού και ιδιοκτησιακού καθεστώτος αντιστοιχεί σε μια αρχαία, δομική και διαχρονική πραγματικότητα, η οποία δεν μπορεί να αναλυθεί σωστά χωρίς τη μελέτη υπό μία ευρεία ιστορική και υπερεθνική προοπτική.

Παίρνοντας την ιδεολογία στα σοβαρά

Η ανισότητα δεν είναι οικονομική ή τεχνολογική: είναι ιδεολογική και πολιτική. Αυτό είναι το προφανές συμπέρασμα της ιστορικής έρευνας που παρουσιάζω σ' αυτό το βιβλίο. Για να το θέσω αλλιώς, η αγορά και ο ανταγωνισμός, το κέρδος και ο μισθός, το κεφάλαιο και το χρέος, οι ειδικευμένοι και οι ανειδίκευτοι εργάτες, οι πολίτες ενός έθνους και οι ξένοι, οι φορολογικοί παράδεισοι και η ανταγωνιστικότητα δεν υπάρχουν αυτόνομα. Είναι κοινωνικές και ιστορικές κατασκευές που εξαρτώνται εξ ολοκλήρου από το νομικό, δημοσιονομικό, εκπαιδευτικό και πολιτικό σύστημα που επιλέγουμε να εφαρμόσουμε, καθώς και από τον ιδεολογικό χαρακτήρα που τους προσδίδουμε. Αυτές οι επιλογές παραπέμπουν προπάντων στις αναπαραστάσεις της κάθε κοινωνίας για την κοινωνική δικαιοσύνη και τη δίκαιη οικονομία, καθώς και στους συσχετισμούς ιδεολογικοπολιτικών δυνάμεων μεταξύ των διαφορετικών ομάδων και των πολιτικών ρητορικών σήμερα. Το μείζον σημείο είναι ότι αυτοί οι συσχετισμοί δυνάμεων δεν είναι μόνο υλικοί: είναι επίσης και πάνω απ' όλα διανοητικοί και ιδεολογικοί. Τουτέστιν, οι ιδέες και οι ιδεολογίες έχουν μεγάλη βαρύτητα μέσα στην ιστορία. Αυτές επιτρέπουν πάντα να οραματιστούμε και να οικοδομήσουμε καινούριους κόσμους και διαφορετικές κοινωνίες. Πολλές και διάφορες διαδρομές είναι πάντοτε πιθανές.

Αυτή η προσέγγιση διαφέρει από τις πολυάριθμες συντηρητικές ρητορικές που επιδιώκουν να αποδείξουν ότι οι ανισότητες έχουν «φυσικά» θεμέλια. Δεν προκαλεί έκπληξη ότι οι ελίτ των διαφόρων κοινωνιών, σε όλες τις εποχές και σε όλα τα γεωγραφικά πλάτη, έχουν συχνά την τάση να «φυσικοποιούν» τις ανισότητες, να τους προσδίδουν δηλαδή φυσικές και αντικειμενικές αιτίες, να διακηρύττουν ότι οι υπάρχουσες κοινωνικές διαφορές είναι

επωφελείς για τους φτωχότερους και την κοινωνία στο σύνολό της, καθώς και ότι η εκάστοτε δομή είναι η μόνη ρεαλιστική και μια ριζική τροποποίησή της θα επέφερε τεράστιες καταστροφές. Η ιστορική εμπειρία δείχνει το αντίθετο: οι ανισότητες ποικίλλουν πολύ στον χρόνο και στον χώρο, στο εύρος και στη δόμησή τους, και μάλιστα υπό τους όρους και με την ταχύτητα που εξελίσσονταν δεν ήταν δυνατόν να προβλεφθούν πριν από μερικές δεκαετίες. Πράγματι, κάποιες φορές απέβησαν καταστροφικές. Στο σύνολό τους όμως οι διάφορες ρήξεις και οι επαναστατικές και πολιτικές διαδικασίες που διευκόλυναν τη μείωση και τη μεταμόρφωση των ανισοτήτων του παρελθόντος σημείωσαν τεράστια επιτυχία και βρίσκονται στη ρίζα των πιο πολύτιμων θεσμών μας, εκείνων που συνέβαλαν ώστε να πραγματοποιηθεί η ανθρώπινη πρόοδος (καθολική ψηφοφορία, δωρεάν υποχρεωτική εκπαίδευση, ιατροφαρμακευτική περίθαλψη για όλους, κλιμακωτή φορολογία). Το πιθανότερο είναι ότι παρόμοιες ρήξεις θα μας βοηθήσουν περαιτέρω στο μέλλον. Οι σημερινές ανισότητες και οι υπάρχοντες θεσμοί δεν αποτελούν τον έναν και μοναδικό δρόμο, ό,τι κι αν πιστεύουν οι συντηρητικοί: αντίθετως, θα υποβληθούν σε διαδοχικούς μετασχηματισμούς, ίσως μάλιστα και να επινοηθούν από την αρχή.

Αυτή η προσέγγιση που επικεντρώνεται στις ιδεολογίες, στους θεσμούς και στην ποικιλομορφία των πιθανών διαδρομών διαφοροποιείται επίσης από ορισμένα δόγματα τα οποία κατά καιρούς χαρακτηρίζονται «μαρξιστικά», σύμφωνα με τα οποία οι οικονομικές δυνάμεις και οι σχέσεις παραγωγής καθορίζουν σχεδόν μηχανικά το ιδεολογικό «εποικοδόμημα» μιας κοινωνίας. Αντιθέτως, θα επιμείνω στο ότι η σφαίρα των ιδεών, η ιδεολογικοπολιτική σφαίρα, είναι στην πραγματικότητα αυτόνομη. Για την ίδια κατάσταση ανάπτυξης της οικονομίας και των παραγωγικών δυνάμεων (στο μέτρο που οι λέξεις έχουν κάποια έννοια, πράγμα γενικά αμφίβολο) υπάρχει πάντοτε πολλαπλότητα καθεστώτων, τόσο από ιδεολογική και πολιτική άποψη όσο και από την άποψη των πιθανών ανισοτήτων που θα επιφέρουν αυτά τα καθεστώτα. Για παράδειγμα, η θεωρία του μηχανικού περάσματος από τη «φευδαρχία» στον «καπιταλισμό» μετά τη βιομηχανική επανάσταση δεν λαμβάνει υπόψη την πολυπλοκότητα και την ποικιλομορφία των ιστορικών και ιδεολογικοπολιτικών διαδρομών που παρατηρούνται σε διάφορες χώρες και περιοχές του κόσμου, ιδιαίτερα μεταξύ αποικιοκρατικών και αποικιοκρατούμενων περιοχών, όπως εξάλλου και στο εσωτερικό κάθε συνόλου. Προπάντων όμως αυτή η θεωρία δεν βοηθά να εξαχθούν τα πιο χρήσιμα μαθήματα για τα επόμενα στάδια. Πιάνοντας το νήμα της ιστορίας, διαπιστώνουμε ότι εναλλακτικές υπήρχαν πάντοτε, όπως θα υπάρχουν και στο μέλλον. Σε όλα τα επίπεδα ανάπτυξης, υπάρχουν πολλοί τρόποι δόμησης ενός οικονομικού, κοινωνικού και πολιτικού συστήματος, πολλοί τρόποι καθορισμού των σχέσεων ιδιοκτησίας, πολλοί τρόποι οργάνωσης του δημοσιονομικού και εκπαιδευτικού καθεστώτος, πολλοί τρόποι διαχείρισης του δημόσιου και ιδιωτικού χρέους, πολλοί τρόποι ρύθμισης των σχέσεων μεταξύ διαφορετικών ανθρώπινων κοινοτήτων, και ούτω καθεξής. Υπάρχουν πάντοτε πολλές επιλογές για την οργάνωση μιας κοινωνίας, τις σχέσεις εξουσίας και ιδιοκτησίας στους κόλπους της, κι αυτές οι διαφορές δεν αφορούν τις λεπτομέρειες, κάθε άλλο. Ειδικότερα, υπάρχουν αρκετοί τρόποι για να οργανωθούν οι σχέσεις ιδιοκτησίας στον 21ο αιώνα, και μερικοί από αυτούς παρέχουν τη δυνατότητα μιας πολύ πιο πραγματιστικής υπέρβασης του καπιταλισμού απ' ό,τι η υπόσχεση της επαναστατικής καταστροφής του που συνοδεύεται από αδιαφορία για το τι θα επακολουθήσει.

Η μελέτη των διαφόρων ιστορικών διαδρομών και των πολλαπλών πιθανών λύσεων που

δεν εφαρμόστηκαν στο παρελθόν είναι το καλύτερο αντίδοτο τόσο έναντι του ελιτίστικου συντηρητισμού όσο και έναντι της ατέρμονης αναμονής της μεγάλης επανάστασης που θα τα αλλάξει όλα. Συχνά αυτή η αναμονή οδηγεί στην ιδέα ότι το θεσμικό και πολιτικό καθεστώς που θα εφαρμοστεί την επομένη της επανάστασης θα χειραφετήσει την κοινωνία. Εξίσου συχνά αυτό το καθεστώς συνεπάγεται μια κρατική εξουσία υπερτροφική και ακαθόριστη, πράγμα που μπορεί να αποβεί εξίσου επικίνδυνο με τον καθαγιασμό της ιδιοκτησίας, τον οποίο υποτίθεται ότι θέλουμε να καταργήσουμε. Αυτή η στάση προκάλεσε κατά τον 20ό αιώνα μεγάλες πολιτικές και ανθρώπινες ζημιές, τις οποίες πληρώνουμε ακόμα πολύ ακριβά. Το γεγονός ότι ο μετακομμουνισμός (η ρωσική και κινεζική παραλλαγή, αλλά, σε κάποιο βαθμό, και η ανατολικοευρωπαϊκή παραλλαγή, παρά τα όσα διαφοροποιούν αυτές τις τρεις διαδρομές) υπήρξε, από τις αρχές του 21ου αιώνα, ο καλύτερος σύμμαχος του υπερκαπιταλισμού οφείλεται στις σταλινικές και μαοϊκές καταστροφές, μέσω των οποίων εγκαταλείφθηκε κάθε φιλοδοξία ισότητας και διεθνισμού. Η κομμουνιστική καταστροφή έγινε αιτία να περάσουν σε δεύτερο πλάνο οι ζημιές που προκάλεσαν οι δουλοκτητικές, αποικιοκρατικές και ρατσιστικές ιδεολογίες, καθώς και οι στενοί δεσμοί μεταξύ ιδιοκτησιακής ιδεολογίας και υπερκαπιταλισμού – ιδού ένα μεγάλο κατόρθωμα!

Στο μέτρο του δυνατού, σ' αυτό το βιβλίο θα προσπαθήσω να πάρω στα σοβαρά τις ιδεολογίες. Ιδιαίτερα θα ήθελα να δώσω μια ευκαιρία στις ιδεολογίες του παρελθόντος –ιδιοκτησιοκρατικές, σοσιαλδημοκρατικές και κομμουνιστικές, αλλά και τριλειτουργικές, δουλοκτητικές και αποικιοκρατικές– τοποθετώντας τις στη λογική της εποχής τους. Ξεκινώ από την αρχή ότι κάθε ιδεολογία, όσο κι αν είναι ακραία και υπερβολική στην υπεράσπιση κάποιου τύπου ανισότητας ή ισότητας, εκφράζει με τον τρόπο της ένα κάποιο όραμα δίκαιης κοινωνίας και κοινωνικής ορθοφροσύνης. Αυτό το όραμα έχει πάντοτε μια ευλογοφανή θεμελίωση, ειλικρίνεια και νόημα, γι' αυτό μπορούμε να εξάγουμε χρήσιμα διδάγματα για τη συνέχεια, υπό τον όρο ότι μελετάμε τις ιδεολογικοπολιτικές εξελίξεις όχι με αφηρημένο, μη ιστορικό και μη θεσμικό τρόπο, αλλά, αντιθέτως, με τον τρόπο με τον οποίο ενσαρκώθηκαν σε δεδομένες κοινωνίες, χρονικές περιόδους και θεσμούς, χαρακτηριζόμενες κυρίως από συγκεκριμένες μορφές ιδιοκτησίας, δημοσιονομικού και εκπαιδευτικού καθεστώτος. Αυτές οι μορφές πρέπει να μελετηθούν με ακρίβεια, να μελετηθούν χωρίς φόβο οι κανόνες και οι συνθήκες λειτουργίας τους (νομικά συστήματα, φορολογικές κλίμακες, εκπαιδευτικοί πόροι κτλ.), χωρίς τις οποίες οι θεσμοί, όπως και οι ιδεολογίες, είναι άδεια κελύφη που αδυνατούν να μεταμορφώσουν πραγματικά την κοινωνία και να πείσουν σε βάθος χρόνου για την αξιοπιστία τους.

Ως προς αυτό δεν μου διαφεύγει ότι η έννοια της ιδεολογίας μπορεί να χρησιμοποιηθεί αρνητικά, κάτι που δεν είναι κάποιες φορές αδικαιολόγητο. Συχνά χαρακτηρίζεται «ιδεολογική» μια δογματική οπτική, μια οπτική που δεν λαμβάνει υπόψη τα γεγονότα. Το πρόβλημα είναι ότι όσο ισχυρίζονται πως είναι απολύτως πραγματιστές είναι συχνά πιο «ιδεολόγοι» απ' όλους, με την αρνητική έννοια του όρου: η δήθεν μετα-ιδεολογική τους στάση δεν μπορεί να κρύψει την αδιαφορία για τα γεγονότα, την απύθμενη άγνοια της ιστορίας, το βάρος των προκαταλήψεων και τον ταξικό τους εγωισμό. Εν προκειμένω, το βιβλίο αυτό θα είναι γεμάτο στοιχεία και γεγονότα. Θα παρουσιάσω πολυάριθμες ιστορικές εξελίξεις σχετικά με τη δομή των ανισοτήτων και τον μετασχηματισμό τους στις διάφορες κοινωνίες, από τη μία διότι πρόκειται για την αρχική μου ειδικότητα ως ερευνητή κι από την άλλη διότι είμαι πεπεισμένος ότι η νηφάλια μελέτη των διαθέσιμων πηγών γι' αυτά τα

προβλήματα προωθεί τη συλλογική σκέψη. Προπάντων μας βοηθά να συγκρίνουμε κοινωνίες πολύ διαφορετικές μεταξύ τους, μολονότι συχνά αρνούνται να συγκριθούν (μάλλον αδίως), καθώς θεωρούν εξαιρετικό, μοναδικό και μη συγκρίσιμο τον χαρακτήρα της διαδρομής τους.

Ταυτοχρόνως γνωρίζω εκ πείρας ότι οι διαθέσιμες πηγές δεν θα είναι ποτέ επαρκείς ώστε να μας πείσουν όλους. Ποτέ μια εξέταση γεγονότων και δεδομένων δεν θα λύσει οριστικά το ζήτημα του ιδεώδους πολιτικού καθεστώτος, του ιδεώδους καθεστώτος ιδιοκτησίας ή του ιδεώδους εκπαιδευτικού ή δημοσιονομικού καθεστώτος. Κατ' αρχάς, διότι τα δεδομένα εξαρτώνται σε μεγάλο βαθμό από τα θεσμικά συστήματα (απογραφές, έρευνες, φόρους κτλ.) και από τις κοινωνικές, δημοσιονομικές και δικαιοδοτικές κατηγορίες τις οποίες σφυρηλατούν οι διάφορες κοινωνίες προκειμένου να περιγράψουν τον εαυτό τους, να τον μετρήσουν και να τον μετασχηματίσουν. Για να το θέσω αλλιώς, τα δεδομένα είναι κι αυτά κατασκευές και δεν μπορούμε να τα συλλάβουμε σωστά παρά μόνο μέσα στο συγκεκριμένο περίπλοκο αλληλεπιδράσεων, διασταυρώσεων και συμφερόντων μεταξύ του μηχανισμού παρατήρησης και της υπό μελέτη κοινωνίας. Αυτό δεν σημαίνει προφανώς ότι δεν μπορούμε να μάθουμε κάτι χρήσιμο από αυτές τις γνωστικές κατασκευές, αλλά μάλλον ότι κάθε απόπειρα μάθησης πρέπει να λαμβάνει υπόψη αυτή την πολυπλοκότητα και τις αλληλεπιδράσεις. Έπειτα, διότι τα ερωτήματα που μελετάμε –η φύση της ιδεώδους κοινωνικής, οικονομικής και πολιτικής οργάνωσης– είναι υπερβολικά σύνθετα ώστε να εξαχθεί μια μέρα ένα και μοναδικό συμπέρασμα μέσα από μια απλή «αντικειμενική» εξέταση των γεγονότων, τα οποία θα αποτελούν πάντοτε την αντανάκλαση περιορισμένων εμπειριών του παρελθόντος και ατελών, μισοτελειωμένων συζητήσεων στις οποίες ίσως μπορούσαμε να συμμετέχουμε. Τέλος, επειδή είναι πιθανό το «ιδεώδες» καθεστώς (με την έννοια που αποφασίσαμε να του δώσουμε) να μην είναι καν μοναδικό και να εξαρτάται από μια σειρά χαρακτηριστικών της υπό μελέτη κοινωνίας.

Συλλογική μάθηση και κοινωνικές επιστήμες

Ωστόσο, δεν έχω την πρόθεση να επιδοθώ σε έναν γενικευμένο ιδεολογικό σχετικισμό. Παραείναι εύκολο για τον ερευνητή των κοινωνικών επιστημών να κρατήσει ίση απόσταση από διαφορετικές πεποιθήσεις αποφεύγοντας να εκφράσει την προσωπική του γνώμη. Αυτό το βιβλίο παίρνει θέση, ιδιαίτερα στο τελευταίο μέρος· ωστόσο, στο μέτρο του δυνατού, προσπαθώ να τη στηρίξω σε λογικά επιχειρήματα.

Συχνά, πολύ συχνά, η ιδεολογία των κοινωνιών εξελίσσεται σε συνάρτηση με την ίδια τους την ιστορική εμπειρία. Για παράδειγμα, η Γαλλική Επανάσταση γεννήθηκε εν μέρει από το αίσθημα της αδικίας και των δεινών που προκαλούσε το Παλαιό Καθεστώς. Με τις ρήξεις που επέφερε και τις μεταμορφώσεις που επιχείρησε η Επανάσταση συνέβαλε, με τη σειρά της, στον οριστικό μετασχηματισμό των αντιλήψεων περί του ιδεώδους καθεστώτος ανισότητας, σε συνάρτηση με τις επιτυχίες και τις αποτυχίες που οι διάφορες κοινωνικές ομάδες αποδίδουν στους επαναστατικούς πειραματισμούς τόσο στο επίπεδο της πολιτικής οργάνωσης όσο και σ' εκείνο του καθεστώτος ιδιοκτησίας και του κοινωνικού, δημοσιονομικού και εκπαιδευτικού συστήματος. Αυτά τα ιστορικά διδάγματα καθορίζουν τις μελλοντικές πολιτικές ρήξεις αλλά και πολλές άλλες καταστάσεις. Κάθε εθνική ιδεολογικοπολιτική διαδρομή μπορεί να ιδωθεί σαν μια γιγαντιαία διαδικασία συλλογικής εκμάθησης και

ιστορικού πειραματισμού. Είναι αναπόφευκτα συγκρουσιακή, εφόσον οι διάφορες κοινωνικές και πολιτικές ομάδες, εκτός του ότι δεν έχουν πάντοτε τα ίδια συμφέροντα και τις ίδιες φιλοδοξίες, δεν έχουν ούτε την ίδια μνήμη ούτε την ίδια ερμηνεία για τα γεγονότα, ούτε εκ των υστέρων προσδίδουν σ' αυτά το ίδιο νόημα. Παράλληλα, εξίσου συχνά αυτά τα διδάγματα περιλαμβάνουν στοιχεία εθνικής συναίνεσης, για ένα χρονικό διάστημα τουλάχιστον.

Αυτές οι διαδικασίες συλλογικής μάθησης εμπεριέχουν έναν κάποιο ορθολογισμό, ταυτόχρονα όμως δεν ξεπερνούν κάποια όρια. Ιδιαίτερω τείνουν να έχουν βραχυπρόθεσμη μνήμη (σε πολλές περιπτώσεις ξεχνάμε τις εμπειρίες της ίδιας μας της χώρας μετά την πάροδο μερικών δεκαετιών ή θυμόμαστε μερικά θραύσματα, τα οποία σπανίως επιλέγουμε τυχαία) και, προπάντων, είναι τις περισσότερες φορές στενά εθνικιστικές. Αλλά ας μην υπερβάλλουμε: κάθε κοινωνία παίρνει κάπου κάπου μαθήματα από τις εμπειρίες άλλων χωρών, από τη γνώση τους, και οπωσδήποτε μέσα από τις περισσότερο ή λιγότερο βίαιες συναντήσεις μεταξύ διαφορετικών κοινωνιών (πολέμους, αποικίσεις, κατακτήσεις, ανισοβαρείς συμφωνίες, κάτι που δεν αποτελεί πάντοτε ούτε τον πιο νηφάλιο ούτε τον πιο δημιουργικό τρόπο μάθησης). Στην ουσία, οι διαφορετικές οπτικές για το ιδεώδες πολιτικό καθεστώς, το επιθυμητό ιδιοκτησιακό καθεστώς και το δίκαιο νομικό, δημοσιονομικό και εκπαιδευτικό σύστημα σφυρηλατούνται μέσω των εθνικών εμπειριών, αγνοώντας τις εμπειρίες των άλλων χωρών, προπάντων όταν αυτές θεωρούνται απομακρυσμένες και διαφορετικές από πολιτισμική, θρησκευτική ή ηθική άποψη, ή όταν έχει προηγηθεί βίαιη συνάντηση μαζί τους (κάτι που μπορεί να ενισχύσει το αίσθημα της ριζικής διαφοροποίησης και αποξένωσης). Γενικότερα, αυτά τα μαθήματα θεμελιώνονται συχνά στις σχετικά χονδροειδείς και ανακριβείς αναπαραστάσεις των θεσμικών συστημάτων που έχουν εφαρμοστεί στις διαφορετικές κοινωνίες (ακόμα και σε εθνικό επίπεδο ή μεταξύ χωρών με καλή γειτνίαση οι αναπαραστάσεις μπορούν να είναι χονδροειδείς), τόσο στο πολιτικό πεδίο όσο και ως προς τα νομικά, δημοσιονομικά και εκπαιδευτικά ζητήματα, κάτι που περιορίζει δραστικά τη χρησιμότητα των μαθημάτων που μπορούμε να εξαγάγουμε για το μέλλον.

Προφανώς, αυτοί οι περιορισμοί δεν είναι αμετάβλητοι στον αιώνα τον άπαντα. Εξελίσσονται σε συνάρτηση με πολλές διαδικασίες διάδοσης και κινητοποίησης των γνώσεων και των εμπειριών: σχολεία και βιβλία, μετακινήσεις πληθυσμών και μεικτούς γάμους, κόμματα και συνδικάτα, εφημερίδες και ΜΜΕ, και ούτω καθεξής. Έτσι, οι έρευνες στις κοινωνικές επιστήμες μπορούν να παίξουν τον ρόλο τους. Αντιμετωπίζοντας ενδελεχώς τις ιστορικές εμπειρίες διαφόρων χωρών και διαφόρων πολιτιστικών και πολιτισμικών περιοχών, αξιολογώντας με τον πιο συστηματικό δυνατό τρόπο τις διαθέσιμες πηγές, μελετώντας την εξέλιξη της δομής των ανισοτήτων και των ιδεολογικοπολιτικών καθεστώτων στις διάφορες κοινωνίες, είμαι πεπεισμένος ότι μπορούμε να συνεισφέρουμε στην καλύτερη κατανόηση των εν εξελίξει μεταμορφώσεων. Προπάντων, μια τέτοια συγκριτική προσέγγιση, ιστορική και υπερεθνική, βοηθά να αποκτήσουμε μια ακριβέστερη ιδέα για την καλύτερη πολιτική, οικονομική και κοινωνική οργάνωση των διαφόρων κοινοτήτων στον κόσμο του 21ου αιώνα και κυρίως της παγκόσμιας κοινότητας, που είναι η ανθρωπινή πολιτική κοινότητα στην οποία ανήκουμε όλοι. Δεν ισχυρίζομαι φυσικά ότι τα συμπεράσματα που παρουσιάζω στο τέλος του βιβλίου είναι τα μοναδικά αποδεκτά. Μου φαίνεται απλώς ότι είναι αυτά που απορρέουν με τον πιο λογικό τρόπο από τις διαθέσιμες ιστορικές εμπειρίες και το υλικό που πρόκειται να παρουσιάσω, και θα προσπαθήσω να εξηγήσω με όσο το

δυνατόν περισσότερη ακρίβεια τα επεισόδια και τις συγκρίσεις που μου φαίνονται πιο αποφασιστικές για τη δικαιολόγηση του ενός ή του άλλου συμπεράσματος (χωρίς προσπάθεια απόκρυψης της αβεβαιότητας που πλανάται έτσι κι αλλιώς). Εξυπακούεται ότι αυτά τα συμπεράσματα προκύπτουν από πολύ περιορισμένες γνώσεις και συλλογισμούς. Το βιβλίο αυτό δεν είναι λοιπόν παρά ένα μικρό βήμα στη μακρά διαδικασία της συλλογικής μάθησης: περιμένω με μεγάλη περιέργεια και ανυπομονησία να δω τα επόμενα βήματα αυτής της ανθρώπινης περιπέτειας.

Θέλω να προσθέσω επίσης, απευθυνόμενος σε όσους ανησυχούν για την αύξηση των ανισοτήτων και των ταυτοτικών εκτροπών, καθώς και σε όσους φοβούνται ότι θρηνολογώ για τους ίδιους λόγους, ότι το παρόν βιβλίο δεν είναι βιβλίο θρήνων. Είμαι μάλλον αισιόδοξος από τη φύση μου και πρωταρχικός μου στόχος είναι να συνεισφέρω στην εξεύρεση λύσεων στα προβλήματα που τίθενται. Αντί να βλέπουμε πάντοτε το ποτήρι μισοάδειο, δεν απαγορεύεται να θαυμάζουμε την εκπληκτική δυνατότητα των ανθρώπινων κοινωνιών να φαντάζονται νέους θεσμούς και νέους τρόπους συνεργασίας, να ενώνουν και να συγκρατούν μαζί εκατομμύρια –μερικές φορές ακόμα και δισεκατομμύρια– ανθρώπους που δεν συναντήθηκαν ούτε θα συναντηθούν ποτέ και οι οποίοι θα αγνοούσαν ή θα κατέστρεφαν ο ένας τον άλλον αν δεν υπάκουαν σε ειρηνικούς κανόνες. Και αυτό μολοντί ξέρουμε τόσο λίγα για τη φύση του ιδεώδους καθεστώτος και των κανόνων στους οποίους θα ήταν λογικό να υπόκειται. Αυτή η θεσμική φαντασίωση, έχει, βεβαίως τα όριά της και πρέπει να γίνει αντικείμενο λογικής ανάλυσης. Το να λέμε ότι η ανισότητα είναι ιδεολογική και πολιτική, όχι οικονομική ή τεχνολογική, δεν σημαίνει ότι μπορούμε να την εξαφανίσουμε με μαγικό τρόπο. Πρέπει να δείξουμε κάποια ταπεινοφροσύνη και να πάρουμε στα σοβαρά την ιδεολογικο-θεσμική ποικιλομορφία των ανθρώπινων κοινωνιών, παραμένοντας δύσπιστοι έναντι των ρητορικών που τείνουν να θεωρούν φυσιολογικές τις ανισότητες και να αρνούνται την ύπαρξη εναλλακτικών λύσεων. Αυτό σημαίνει επίσης ότι πρέπει να μελετάμε εκ του σύνεγγυς τα θεσμικά συστήματα και τις λεπτομέρειες των νομικών, δημοσιονομικών και εκπαιδευτικών κανόνων που ισχύουν στις διάφορες χώρες, εφόσον είναι αυτές οι καθοριστικές λεπτομέρειες που κάνουν λειτουργική τη συνεργασία και προωθούν (ή δεν προωθούν) την ισότητα. Όσο για την καλή θέληση των μεν και των δε, πρέπει να συνυπολογίζεται, αλλά δεν επαρκεί, αν δεν συγκεκριμενοποιείται σε στέρεους γνωστικούς και θεσμικούς μηχανισμούς. Αν μπορέσω να μεταδώσω στον αναγνώστη αυτόν τον εύλογο θαυμασμό και να τον πείσω ότι οι ιστορικές και οικονομικές γνώσεις είναι υπερβολικά σπουδαίες για να τις αγνοούμε, ο στόχος μου θα έχει επιτευχθεί.

Οι πηγές που χρησιμοποίησά σ' αυτό το βιβλίο: ανισότητες και ιδεολογίες

Αυτό το βιβλίο στηρίζεται σε δύο είδη ιστορικών πηγών: από τη μία πλευρά, πηγές που μας επιτρέπουν να μετράμε την εξέλιξη των ανισοτήτων υπό μια ιστορική, συγκριτική και πολυδιάστατη προοπτική (ανισότητα εισοδημάτων, μισθών, περιουσίας, παιδείας, φύλου, ηλικίας, επαγγέλματος, καταγωγής, θρησκείας, φυλής, ιεραρχίας και γοήτρου κτλ.), κι από την άλλη πλευρά πηγές που μας επιτρέπουν να μελετάμε τις μεταμορφώσεις των ιδεολογιών, των πολιτικών πεποιθήσεων και των αναπαραστάσεων των ανισοτήτων, καθώς και των οικονομικών, κοινωνικών και πολιτικών θεσμών που τις δομούν.

Όσον αφορά τις ανισότητες, χρησιμοποιώ κυρίως τα δεδομένα που συγκεντρώνονται στο πλαίσιο της World Inequality Database (WID.world). Αυτό το πρόγραμμα βασίζεται στις συντονισμένες προσπάθειες περισσότερων από εκατό ερευνητών, οι οποίες καλύπτουν περισσότερες από ογδόντα χώρες σε όλες τις ηπείρους. Πρόκειται για την ευρύτερη βάση δεδομένων που είναι σήμερα διαθέσιμη γύρω από την ιστορική εξέλιξη των εισοδηματικών και περιουσιακών ανισοτήτων τόσο μεταξύ χωρών όσο και στο εσωτερικό κάθε χώρας. Το πρόγραμμα WID.world προέκυψε από τις ιστορικές εργασίες με επικεφαλής τους Anthony Atkinson και Emmanuel Saez στις αρχές της δεκαετίας του 2000, οι οποίες γενίκευαν και επέκτειναν τις παλαιότερες έρευνες (1950-1970) των Simon Kuznets, Atkinson και Allan Harrison.¹ Αυτές οι εργασίες στηρίζονται σε συστηματική αντιπαραβολή των διαθέσιμων πηγών, ιδιαίτερα των εθνικών λογαριασμών, των δεδομένων από τις έρευνες και των δημοσιονομικών και κληρονομικών δεδομένων που αρχίζουν από τα τέλη του 19ου αιώνα και τα πρώτα χρόνια του 20ού, περίοδο που δημιουργήθηκαν σε πολλές χώρες συστήματα προοδευτικής φορολογίας εισοδήματος και περιουσίας, πράγμα που φώτισε περισσότερο την κατάσταση του πλούτου (ο φόρος είναι πάντοτε ένα μέσο για να παράγουμε κατηγορίες και γνώσεις: όχι μόνο φορολογικά έσοδα και λαϊκή δυσανεμία). Για μερικές χώρες έχουμε στοιχεία από τα τέλη του 18ου αιώνα ή από τις αρχές του 19ου, όπως στην περίπτωση της Γαλλίας, όπου η Επανάσταση οδήγησε στην πρώτη εφαρμογή ενιαίου συστήματος καταγραφής των περιουσιών και κληροδότησής τους. Αυτές οι έρευνες βοήθησαν να τοποθετήσουμε υπό μακρά ιστορική προοπτική το φαινόμενο της νέας αύξησης των ανισοτήτων από τη δεκαετία του 1980-1990 και να συνεισφέρουμε στον παγκόσμιο δημόσιο διάλογο επί αυτών των ζητημάτων. Αυτό μαρτυρεί και το ενδιαφέρον που προκάλεσε το *Κεφάλαιο στον 21ο αιώνα*, που εκδόθηκε το 2013, καθώς και το *Rapport sur les inégalités mondiales*, που εκδόθηκε το 2018.² Το έντονο ενδιαφέρον δείχνει επίσης τη βαθιά ανάγκη εκδημοκρατισμού των οικονομικών γνώσεων και της πολιτικής συμμετοχής. Σε κοινωνίες όλο και πιο εκπαιδευμένες και ενημερωμένες γίνεται ολοένα και λιγότερο αποδεκτή η ανάθεση των οικονομικών και χρηματοπιστωτικών ζητημάτων σε μια μικρή ομάδα ειδημόνων με αμφίβολες ικανότητες και είναι απολύτως φυσικό όλο και περισσότεροι πολίτες να επιθυμούν να αποκτήσουν τη δική τους γνώμη και να δράσουν αναλόγως. Η οικονομία βρίσκεται στην καρδιά της πολιτικής: δεν ανατίθεται σε λίγους, όπως δεν ανατίθεται ούτε η δημοκρατία.

Τα διαθέσιμα στοιχεία για τις ανισότητες παραμένουν δυστυχώς ελλιπή. Φταίει κυρίως

1. Βλ. τα θεμελιακά έργα του S. Kuznets, *Shares of Upper Income Groups in Income and Savings*, National Bureau of Economic Research (NBER), 1953 (έργο που αξιοποιεί τα αμερικανικά δεδομένα των ετών 1913-1948 που προκύπτουν από τις φορολογικές δηλώσεις και από τους εθνικούς λογαριασμούς, στη δημιουργία των οποίων συνέβαλε ο Simon Kuznets), και των A. Atkinson, A. Harrison, *Distribution of Personal Wealth in Britain*, Cambridge University Press, 1978 (βιβλίο που αξιοποιεί τα δεδομένα των βρετανικών κληρονομιών των χρόνων 1923-1972). Βλ. επίσης T. Piketty, *Les Hauts Revenus en France au XXe siècle*, Grasset, 2001· A. Atkinson, T. Piketty, *Top Incomes over the Twentieth Century: A Contrast between Continental-European and English-Speaking Countries*, Oxford University Press, 2007· Id., *Top Incomes: A Global Perspective*, Oxford University Press, 2010· T. Piketty, *Le Capital au XXIe siècle*, Seuil, 2013, σ. 39-46.

2. Βλ. F. Alvaredo, L. Chancel, T. Piketty, E. Saez, G. Zucman, *Rapport sur les inégalités mondiales 2018*, Seuil. Και στο διαδίκτυο: <http://wir2018.wid.world>.

η έλλειψη οικονομικής και χρηματοπιστωτικής διαφάνειας, καθώς και η δυσκολία πρόσβασης στις δημοσιονομικές, διοικητικές και τραπεζικές πηγές σε πάρα πολλές χώρες. Τα τελευταία χρόνια, χάρη στη στήριξη εκατοντάδων πολιτών, ερευνητών και δημοσιογράφων, μπορέσαμε να αποκτήσουμε πρόσβαση σε νέες πηγές που μέχρι πρότινος αρνούνταν να ανοίξουν οι κυβερνήσεις, όπως, για παράδειγμα, η Βραζιλία, η Ινδία, η Νότια Αφρική, η Τυνησία, ο Λίβανος, η Ακτή Ελεφαντοστού, η Κορέα, η Ταϊβάν, η Πολωνία και η Ουγγαρία. Η Κίνα και η Ρωσία επέτρεψαν, δυστυχώς, πολύ περιορισμένη πρόσβαση σ' αυτές τις πηγές. Μεταξύ των πολλών περιορισμών του προηγούμενου βιβλίου μου ένας από τους πιο προφανείς ήταν ο δυτικοκεντρισμός του, υπό την έννοια ότι παραχωρούσε υπερβολικό χώρο στην ιστορική εμπειρία των πλούσιων χωρών (Δυτική Ευρώπη, Βόρεια Αμερική, Ιαπωνία). Αυτό οφειλόταν εν μέρει στη δυσκολία πρόσβασης σε επαρκείς ιστορικές πηγές για τις άλλες χώρες. Τα ανέκδοτα δεδομένα που είναι τώρα διαθέσιμα στο WID.world επιτρέπουν σ' αυτό το καινούριο βιβλίο να βγούμε από το δυτικό πλαίσιο και να αναπτύξουμε μια πλουσιότερη ανάλυση της ποικιλομορφίας των καθεστώτων ανισότητας και των πιθανών διαδρομών, διλημμάτων και επιλογών. Παρά την πρόοδο όμως, πρέπει να υπογραμμίσω ότι τα διαθέσιμα στοιχεία παραμένουν ανεπαρκή τόσο για τις πλούσιες όσο και για τις φτωχές χώρες.

Στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου συγκέντρωσα κι άλλες πηγές και υλικό γύρω από τις χρονικές περιόδους, τις χώρες και τις όψεις των ανισοτήτων που δεν καλύπτονται ικανοποιητικά από το WID.world, για παράδειγμα για τις προβιομηχανικές και αποικιοκρατικές κοινωνίες, όπως και για τις ανισότητες κοινωνικής ιεραρχίας, επαγγέλματος, εκπαίδευσης, φύλου, φυλής και θρησκείας.

Σε ό,τι αφορά τις ιδεολογίες, οι πηγές που χρησιμοποίησα είναι φυσικά ποικίλες. Κατ' αρχάς, είναι οι κλασικές πηγές: κοινοβουλευτικές συζητήσεις, πολιτικές ομιλίες, εκλογικά προγράμματα και πλατφόρμες κομμάτων. Χρησιμοποιώ κείμενα θεωρητικών και πολιτικών παραγόντων, διότι και οι μεν και οι δε παίζουν σπουδαίο ρόλο στην ιστορία. Τα κείμενα αυτά φωτίζουν περαιτέρω τα επιχειρήματα για τη δικαιολόγηση των ανισοτήτων σε διάφορες εποχές. Ένα τέτοιο παράδειγμα είναι τα γραπτά των επισκόπων στις αρχές του 11ου αιώνα που δικαιολογούν την τριλειτουργική οργάνωση της κοινωνίας, τη διαίρεσή της σε κλήρο, πολεμιστές και εργάτες. Ένα άλλο παράδειγμα είναι η νεο-ιδιοκτησιοκρατική (και σχεδόν φιλοδικτατορική) διατριβή του Φρίντριχ Χάγκεν *Law, Legislation and Liberty*, που δημοσιεύτηκε στις αρχές της δεκαετίας του 1980 ασκώντας μεγάλη επιρροή, καθώς και τα γραπτά γύρω από τον Δημοκρατικό γερουσιαστή της Νότιας Καρολίνας και αντιπρόεδρο των Ηνωμένων Πολιτειών Τζον Καλχούν, ο οποίος στη δεκαετία του 1830 δικαιολογούσε τη δουλεία ως «θετικό αγαθό». Τρίτο παράδειγμα: τα κείμενα του Xi Jinping και του *Global Times* για το κινεζικό μετακομμουνιστικό όνειρο, που είναι εξίσου αποκαλυπτικά με τα τουίτ του Ντόναλντ Τραμπ και τα άρθρα της *Wall Street Journal* και των *Financial Times* περί του υπερκαπιταλιστικού αμερικανικού και αγγλοσαξονικού οράματος. Όλες αυτές οι ιδεολογίες πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη, όχι μόνο επειδή επηρεάζουν σημαντικά την πορεία των πραγμάτων, αλλά και επειδή μαρτυρούν, η καθεμιά με τον τρόπο της, τις απόπειρες (περισσότερο ή λιγότερο πειστικές) να προσδώσουν νόημα σε περίπλοκες κοινωνικές πραγματικότητες. Οι άνθρωποι δεν μπορούν παρά να προσπαθούν να βρουν νόημα στις κοινωνίες στις οποίες ζουν, όσο κι αν αυτές είναι άνισες ή άδικες. Εκκινώ από την αρχή ότι υπάρχουν πράγματα να μάθουμε μέσα από την έκφραση αυτών των διαφορετικών ιδεολο-

γικών σχημάτων: και μόνο μελετώντας το σύνολο των πολιτικών λόγων και των ιστορικών διαδρομών μπορούμε να αντλήσουμε χρήσιμα μαθήματα για τη συνέχεια.

Κάνω επίσης αναφορές στη λογοτεχνία, η οποία συχνά αποτελεί μία από τις καλύτερες πηγές, επειδή εικονογραφεί τις μεταμορφώσεις των αναπαραστάσεων των ανισοτήτων. Στο *Κεφάλαιο στον 21ο αιώνα* είχα χρησιμοποιήσει κυρίως το κλασικό ευρωπαϊκό μυθιστόρημα του 19ου αιώνα, ιδιαίτερα του Μπαλζάκ και της Τζέιν Όστιν, που μας δίνουν μια αναντικατάστατη εικόνα των ιδιοκτησιοκρατικών κοινωνιών που άνθιζαν στη Γαλλία και στο Ηνωμένο Βασίλειο την περίοδο 1790-1830. Οι δύο αυτοί μυθιστοριογράφοι έχουν προσωπική γνώση της ιδιοκτησιακής ιεραρχίας της εποχής τους. Γνωρίζουν, καλύτερα από τον καθένα, τις κρυφές δυνάμεις και τα κρυφά σύνορα, τις αδυσώπητες συνέπειες στη ζωή των ανθρώπων, τις στρατηγικές συνάντησης και συμμαχίας τους, τις ελπίδες τους και τα δεινά τους. Αναλύουν τη βαθιά δομή των ανισοτήτων, τη δικαιολόγησή τους και την επιρροή τους στη ζωή του καθενός με μια αλήθεια και μια εικονοποιητική δύναμη που ο πολιτικός λόγος και τα κείμενα των κοινωνικών επιστημών δεν μπορούν να συναγωνιστούν.

Θα δούμε ότι η μοναδική ικανότητα της λογοτεχνίας να περιγράφει τις σχέσεις εξουσίας και κυριαρχίας μεταξύ κοινωνικών ομάδων, να αφουγκράζεται τις αντιλήψεις περί ανισοτήτων όπως τις εκφράζουν οι μεν και οι δε γίνεται φανερό σε όλες τις κοινωνίες: από τη λογοτεχνία αντλούμε πολύτιμες μαρτυρίες για καθεστώτα ανισότητας πολύ διαφορετικά μεταξύ τους. Η υπέροχη τοιχογραφία του Κάρλος Φουέντες *Η θέληση και η τύχη*, που κυκλοφόρησε το 2008, λίγα χρόνια πριν από τον θάνατο του συγγραφέα, παρουσιάζει με διαφωτιστικό τρόπο τον μεξικανικό καπιταλισμό και την κοινωνική βία που κλονίζει τη χώρα. Στο βιβλίο του *Ο κόσμος των ανθρώπων* (1980) ο Pramodya Ananta Toer περιγράφει με απaráμιλλη αμεσότητα και αληθοφάνεια τη λειτουργία του ολλανδικού αποικιοκρατικού συστήματος στην Ινδονησία στα τέλη του 19ου αιώνα και στις αρχές του 20ού. Στο *Americanah* η Chimamanda Ngozie Adichie (2013) ρίχνει ένα υπερέφηανο και ειρωνικό βλέμμα στις μεταναστευτικές διαδρομές της Ιφεμέλου και του Ομπίνζε από τη Νιγηρία στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Ευρώπη: πρόκειται για μια μοναδική περιγραφή μιας από τις ισχυρότερες διαστάσεις του σημερινού καθεστώτος ανισοτήτων.

Για να μελετηθεί τις ιδεολογίες και τις μεταμορφώσεις τους, αυτό το βιβλίο στηρίζεται επίσης σε μια συστηματική και πρωτότυπη αξιοποίηση των μετεκλογικών ερευνών που πραγματοποιούνται στις περισσότερες χώρες όπου διενεργούνται εκλογές από την εποχή του Β' Παγκοσμίου πολέμου. Παρά τους περιορισμούς τους, αυτές οι έρευνες μας προσφέρουν ένα ασύγκριτο παρατηρητήριο πάνω στη δομή και στις διαστάσεις της πολιτικής, ιδεολογικής και εκλογικής σύγκρουσης από το 1940-1950 μέχρι το τέλος της δεκαετίας του 2010, όχι μόνο στις μισές δυτικές χώρες (και ιδιαίτερα στη Γαλλία, στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Βρετανία, στις οποίες επιμένω περισσότερο), αλλά και σε πολλές άλλες χώρες που εξετάζω, όπως η Ινδία, η Βραζιλία και η Νότια Αφρική. Ένας ακόμα περιορισμός του βιβλίου μου του 2013, εκτός από τον δυτικοκεντρισμό του, είναι η τάση του να χειρίζεται τις ιδεολογικοπολιτικές εξελίξεις γύρω από την ανισότητα και την ανακατανομή σαν ένα είδος μαύρου κουτιού. Διατύπωνα φυσικά ορισμένες υποθέσεις επί του θέματος, για παράδειγμα επί των μεταμορφώσεων των αναπαραστάσεων και των πολιτικών στάσεων απέναντι στις ανισότητες και στην ιδιωτική περιουσία που προκλήθηκαν στον 20ό αιώνα μέσω των παγκοσμίων πολέμων, των οικονομικών κρίσεων και της κομμουνιστικής πρόκλησης, όμως δεν αντιμετώπιζα με άμεσο τρόπο το ζήτημα της εξέλιξης των ιδεολογιών ανισότητας. Αυτό

προσπαθώ να κάνω τώρα με τρόπο περισσότερο επεξηγηματικό, τοποθετώντας το ζήτημα υπό μια ευρύτερη χρονική και χωρική προοπτική και χρησιμοποιώντας ως κύρια βάση τις μετεκλογικές έρευνες, καθώς και άλλες πηγές που βοηθούν την ανάλυση της εξέλιξης των ιδεολογιών.

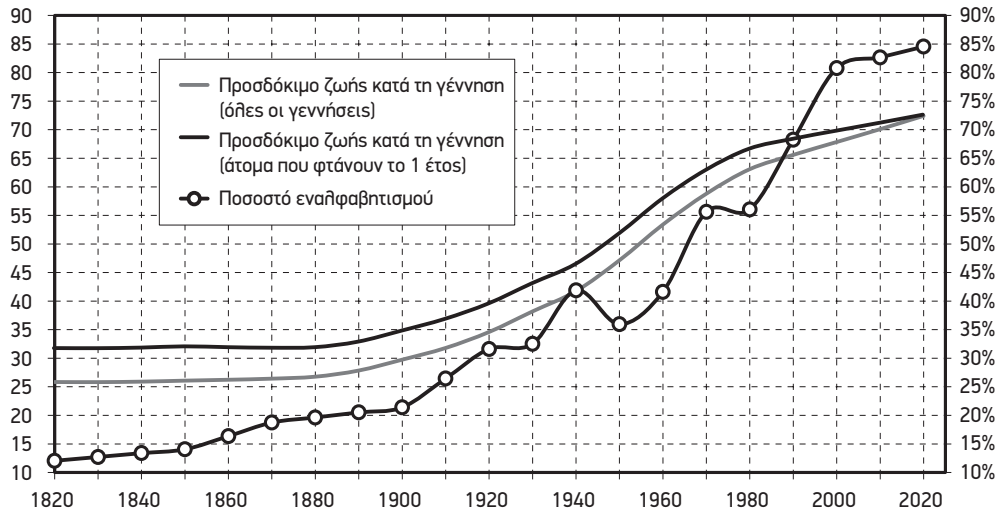
Η ανθρώπινη πρόοδος, η επιστροφή των ανισοτήτων, η πολυμορφία του κόσμου

Ας μπούμε τώρα στην ουσία του ζητήματος. Η ανθρώπινη πρόοδος υπάρχει αλλά είναι εύθραυστη: οποιαδήποτε στιγμή μπορεί να εκφυλιστεί σε ταυτοτικές εκτροπές και σε εκτροπές ανισότητας. Για να πειστούμε ότι η ανθρώπινη πρόοδος υπάρχει αρκεί να παρατηρήσουμε την εξέλιξη της υγείας και της παιδείας στον κόσμο κατά τη διάρκεια των δύο τελευταίων αιώνων (βλ. γράφημα 0.1). Το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση αυξήθηκε από τα 26 χρόνια περίπου (παγκόσμιος μέσος όρος) το 1820 στα 72 χρόνια το 2010. Στις αρχές του 19ου αιώνα το 20% των νεογέννητων στον πλανήτη πέθαιναν προτού γίνουν ενός έτους· σήμερα αυτό το ποσοστό είναι μικρότερο από 1%. Για τα άτομα που έφταναν στην ηλικία του ενός έτους, το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση αυξήθηκε από 32 χρόνια περίπου το 1820 σε 73 χρόνια το 2020. Θα μπορούσαμε να χρησιμοποιήσουμε περισσότερους δείκτες: την πιθανότητα ενός νεογέννητου να φτάσει στην ηλικία των 10 ετών, εκείνη ενός ενήλικα να φτάσει τα 60, εκείνη ενός ηλικιωμένου να διατηρήσει την υγεία του πέντε ή και δέκα χρόνια μετά τη συνταξιοδότησή του – σε όλους αυτούς τους δείκτες η μακροπρόθεσμη βελτίωση είναι εντυπωσιακή. Μπορούμε να επισημάνουμε χώρες και εποχές όπου το προσδόκιμο ζωής μειώθηκε, ακόμα και σε καιρό ειρήνης, όπως στη Σοβιετική Ένωση στη δεκαετία του 1970 ή στις Ηνωμένες Πολιτείες στη δεκαετία του 2010, κάτι που γενικά δεν είναι καλό σημάδι για τα εν λόγω καθεστώτα. Σε μακρά διάρκεια πάντως η τάση βελτίωσης είναι αδιαμφισβήτητη παντού στον κόσμο παρά τις περιορισμένες δημογραφικές πηγές.³

Σήμερα η ανθρωπότητα διαθέτει καλύτερη υγεία από κάθε άλλη εποχή, καλύτερη πρόσβαση στην παιδεία και στον πολιτισμό. Η UNESCO δεν υπήρχε στις αρχές του 19ου αιώνα για να μετρήσει τον εναλλαβητισμό, όπως κάνει από το 1958 – δηλαδή την ικανότητα ενός ατόμου «να διαβάσει, να γράφει και να κατανοεί μια απλή και σύντομη φράση σχετική με την καθημερινή ζωή». Οι πληροφορίες που έχουν συλλεχθεί σε πολλές έρευνες και απογραφές δείχνουν ότι στις αρχές του 19ου αιώνα μόλις το 10% του παγκόσμιου πληθυσμού πάνω από την ηλικία των 15 ήξερε να διαβάσει και να γράφει, έναντι 85% σήμερα. Υπάρχουν και πιο λεπτομερείς δείκτες που επιβεβαιώνουν αυτή τη διαπίστωση, όπως η διάρκεια

3. Γύρω στα 1820 το προσδόκιμο ζωής των ατόμων ενός έτους ήταν γύρω στα 30 χρόνια στην Αφρική και στην Ασία, ενώ στη Δυτική Ευρώπη έφτανε τα 41. Ο παγκόσμιος μέσος όρος ήταν γύρω στα 32 χρόνια. Το 2020 ήταν 56 χρόνια στην Υποσαχάρια Αφρική και ξεπερνά τα 80 στις πλουσιότερες ευρωπαϊκές και ασιατικές χώρες, με παγκόσμιο μέσο όρο τα 73. Αυτές οι εκτιμήσεις δεν είναι απολύτως ακριβείς αλλά δείχνουν με σαφήνεια τις τάξεις μεγέθους. Σε κάθε περίπτωση το προσδόκιμο ζωής θεμελιώνεται στη θνησιμότητα ανά ηλικία που παρατηρείται στη διάρκεια κάθε χρονιάς: άρα το προσδόκιμο ζωής των ατόμων που γεννιούνται στη διάρκεια της δεδομένης χρονιάς είναι ελαφρώς μεγαλύτερο. Βλ. τεχνικό παράρτημα.

Γράφημα 0.1
Υγεία και παιδεία στον κόσμο, 1820-2020

Το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση (όλες οι γεννήσεις μαζί) αυξήθηκε από τα 26 χρόνια κατά μέσον όρο παγκοσμίως το 1820 στα 72 χρόνια το 2020. Το προσδόκιμο ζωής κατά τη γέννηση για άτομα που φτάνουν την ηλικία του 1 έτους αυξήθηκε από τα 32 χρόνια στα 73 (η βρεφική θνησιμότητα πριν από την ηλικία του 1 έτους μειώθηκε από 20% το 1820 σε λιγότερο από 1% το 2020). Το ποσοστό εναήφαβητισμού στον παγκόσμιο πληθυσμό πάνω από 15 ετών αυξήθηκε από 12% σε 85%.

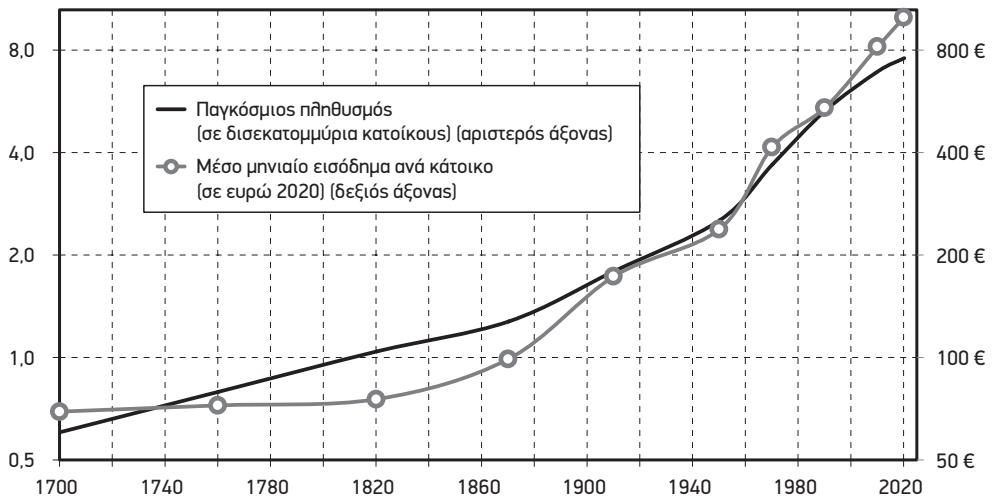
Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

σχολικής εκπαίδευσης, η οποία αυξήθηκε από έναν χρόνο (το πολύ) πριν από δύο αιώνες σε περισσότερα από 8 χρόνια στον σημερινό κόσμο και σε περισσότερα από 12 στις πιο προηγμένες χώρες. Στην εποχή της Όστιν και του Μπαλζάκ, λιγότερο από το 10% του παγκόσμιου πληθυσμού πήγαινε στο δημοτικό· στην εποχή της Adichie και του Φούντες, πάνω από τους μισούς νέους στις πλούσιες χώρες πάνε στο πανεπιστήμιο: κάτι που ήταν κάποτε ταξικό προνόμιο έγινε προσιτό στην πλειοψηφία.

Για να συνειδητοποιήσουμε το εύρος των αλλαγών που συνέβησαν και συμβαίνουν υπενθυμίζουμε ότι ο ανθρωπίνος πληθυσμός, όπως και το μέσο εισόδημα, υπερδεκαπλασιάστηκαν από τον 18ο αιώνα. Ο πληθυσμός αυξήθηκε από 600 εκατομμύρια περίπου το 1700 σε 7,6 δισεκατομμύρια το 2010 (βλ. γράφημα 0.2). Πάντως, δεν είναι σίγουρο ότι αυτές οι μεγάλες ποσοτικές αυξήσεις, για τις οποίες δεν πρέπει να ξεχνάμε ότι αντιστοιχούν σε ετήσιους ρυθμούς ανάπτυξης γύρω στο 0,8%, που βεβαίως αθροίζονται επί τρεις αιώνες (ένδειξη ότι ίσως ο ρυθμός ανάπτυξης 5% ανά έτος δεν φέρνει την επίγεια ευτυχία), αντιπροσωπεύουν την «πρόοδο» με μια αδιαμφισβήτητη έννοια σαν αυτήν που παρατηρείται σαφέστατα στην υγεία και στην παιδεία.

Και στις δύο περιπτώσεις η ερμηνεία αυτών των εξελίξεων είναι αμφίσημη και ανοίγει πολύπλοκες διαμάχες για το μέλλον. Η δημογραφική ανάπτυξη αντανακλά εν μέρει τη μείωση της βρεφικής θνησιμότητας: είναι σημαντικό ότι ένας αυξανόμενος αριθμός γονέων κατάφερε να μεγαλώσει μαζί με τα παιδιά του. Ωστόσο, αν η αύξηση του πληθυσμού συνεχιζόταν με τον ίδιο ρυθμό, θα φτάναμε στα 70 δισεκατομμύρια ανθρώπους μέσα σε τρεις

Γράφημα 0.2
Πληθυσμός και μέσο εισόδημα στον κόσμο, 1700-2020

Ο παγκόσμιος πληθυσμός και το μέσο εθνικό εισόδημα υπερδεκαπλασιάστηκαν από το 1700 μέχρι το 2010: ο πληθυσμός αυξήθηκε από περίπου 600 εκατομμύρια κατοίκους σε πάνω από 7 δισεκατομμύρια το 2020, ενώ το εισόδημα σε ευρώ του 2020 και σε αντιστοιχία με την αγοραστική δύναμη αυξήθηκε από μόλις 80 ευρώ μηνιαίως ανά κάτοικο του πλανήτη σε 1.000 ευρώ περίπου μηνιαίως ανά κάτοικο το 2010.

Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

αιώνες, κάτι που δεν θα ήταν επιθυμητό, αφού ο πλανήτης δεν θα μπορούσε να το αντέξει. Η αύξηση του μέσου εισοδήματος αντανακλά εν μέρει μια πραγματική βελτίωση των συνθηκών διαβίωσης (στον 18ο αιώνα τα τρία τέταρτα των κατοίκων της γης μόλις που μπορούσαν να συντηρηθούν, ενώ σήμερα λιγότερο από το ένα πέμπτο βρίσκεται σε τέτοια κατάσταση), καθώς και τις νέες δυνατότητες για ταξίδια, ψυχαγωγία, επικοινωνία και χειραφέτηση. Πράγματι, οι εθνικοί λογαριασμοί που χρησιμοποιούνται εδώ για να περιγράψουν τη μακροπρόθεσμη εξέλιξη του μέσου εισοδήματος και που, από την επινόησή τους στα τέλη του 17ου και στις αρχές του 18ου αιώνα στη Βρετανία και στη Γαλλία, προσπαθούν να μετρήσουν το εθνικό εισόδημα, το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν και κάποιες φορές το εθνικό κεφάλαιο των χωρών θέτουν πολλά προβλήματα. Εκτός του ότι εστιάζουν στους μέσους όρους και σε συγκεντρωτικά μεγέθη, δεν λαμβάνουν υπόψη τις ανισότητες. Επίσης, άρχισαν με βραδύ ρυθμό να ενσωματώνουν το ζήτημα της βιωσιμότητας και του φυσικού και ανθρώπινου κεφαλαίου. Μ' άλλα λόγια δεν πρέπει να υπερτιμάμε την ικανότητά τους να συνοφίζουν σε έναν και μοναδικό δείκτη τις πολυδιάστατες μεταμορφώσεις των συνθηκών ζωής και αγοραστικής δύναμης στο πέρασμα του χρόνου.⁴

4. Ας μην ξεχνάμε ότι το εθνικό εισόδημα που αναφέρεται εδώ (και στο οποίο επανέρχομαι συχνά στο βιβλίο) ορίζεται ως το ακαθάριστο εγχώριο προϊόν, μειωμένο από την απόσβεση του κεφαλαίου (που αντιπροσωπεύει στην πράξη γύρω στο 10-15% του ακαθάριστου εγχώριου προϊόντος), αυξημένο ή μειωμένο από το καθαρό εισόδημα που αποκτήθηκε στο εξωτερικό (όρος που μπορεί να είναι θετικός ή αρνητικός ανάλογα με τις χώρες, αλλά που ακυρώνεται σε παγκόσμιο

Γενικά, η πραγματική πρόοδος σε όρους υγείας, παιδείας και αγοραστικής δύναμης κρύβει τεράστιες ανισότητες και εύθραυστα σημεία. Το 2018 στις ευρωπαϊκές, βορειοαμερικανικές και πλούσιες ασιατικές χώρες το ποσοστό βρεφικής θνησιμότητας πριν από το πρώτο έτος της ηλικίας ήταν μικρότερο από 0,1%, αλλά έφτανε σχεδόν το 10% στις φτωχότερες από τις αφρικανικές χώρες. Το μέσο παγκόσμιο εισόδημα έφτανε βεβαίως τα 1.000 ευρώ μηνιαίως ανά κάτοικο, αλλά δεν ξεπερνούσε τα 100-200 ευρώ στις φτωχότερες χώρες, ενώ ξεπερνούσε τα 3.000-4.000 ευρώ στις πλουσιότερες χώρες. Το μηνιαίο εισόδημα ανά κάτοικο ήταν ακόμα μεγαλύτερο στους φορολογικούς μικροπαραδείσους που μερικοί υποψιάζονται (όχι αδικώς) ότι κατακλύβουν τον υπόλοιπο πλανήτη, μολονότι δεν πρόκειται για χώρες που η ευημερία τους στηρίζεται στο είδος εκείνο της εξωτερικότητας που συνεπάγεται εκπομπές διοξειδίου του άνθρακα ή στη μελλοντική κλιματική αλλαγή. Μερικά πράγματα βελτιώθηκαν, πλην όμως αυτό δεν σημαίνει ότι δεν μπορούμε να κάνουμε περισσότερα και να αναρωτηθούμε σοβαρά σχετικά μ' αυτό το ζήτημα, αντί να επαναπαυθούμε με αυταρέσκεια στις μέχρι σήμερα επιτυχίες της ανθρωπότητας.

Προπάντων, η αδιαμφισβήτητη ανθρώπινη πρόοδος, αν συγκρίνουμε τις σημερινές συνθήκες ζωής με εκείνες του 18ου αιώνα, δεν πρέπει να μας κάνει να ξεχνάμε ότι αυτή η μακροπρόθεσμη εξέλιξη συνοδεύτηκε από φάσεις τρομερής οπισθοδρόμησης ως προς τις ανισότητες και τον πολιτισμό. Ο ευρω-αμερικανικός Διαφωτισμός και η βιομηχανική επανάσταση στηρίχτηκαν σε ιδιοκτησιακά, δουλοκτητικά και αποικιοκρατικά συστήματα ακραίας βίας, που έλαβαν τεράστιες ιστορικές διαστάσεις στη διάρκεια του 18ου, 19ου και 20ού αιώνα, προτού οι ευρωπαϊκές δυνάμεις βυθιστούν στη γενοκτονική αυτοκαταστροφικότητα την περίοδο 1914-1945. Έπειτα, στη δεκαετία 1950-1960, αυτές οι ίδιες δυνάμεις υπέστησαν την απο-αποικιοποίηση, τη στιγμή που οι αμερικανικές αρχές παραχωρούσαν πολιτικά δικαιώματα στους απογόνους των σκλάβων. Όταν, το 1989-1991, κατέρρευσε η ΕΣΣΔ, ο φόβος για πυρηνικό όλεθρο που συνδεόταν με τη σύγκρουση κομμουνισμού και καπιταλισμού δεν είχε ξεχαστεί, ενώ το νοτιοαφρικανικό apartheid καταργήθηκε μόλις το 1991-1994· το 2000-2010 ο κόσμος έμπαινε σε μια καινούρια φάση, με χαρακτηριστικά την υπερθέρμανση του πλανήτη, την ταυτοτική αναδίπλωση και την ξενοφοβία, μέσα σε ένα περιβάλλον, από το 1980-1990, πρωτοφανούς αύξησης των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων στο εσωτερικό των χωρών, τις οποίες δικαιολογούσε μια άκρως ριζοσπαστική νεο-ιδιοκτησιακή ιδεολογία. Είναι παράλογο να ισχυριστούμε ότι όλα αυτά τα επεισόδια που σημειώθηκαν από τον 18ο μέχρι τον 21ο αιώνα ήταν αναγκαία και αναπόφευκτα για την ανθρώπινη πρόοδο. Όπως διαφορετικές διαδρομές και άλλα καθεστώτα ανισότητας ήταν εφικτά στο παρελθόν, έτσι και σήμερα είναι εφικτά καθεστώτα και διαδρομές περισσότερης ισότητας και δικαιοσύνης.

Το μάθημα που μπορούμε να εξαγάγουμε από την παγκόσμια ιστορία των προηγούμενων τριών αιώνων είναι ότι η ανθρώπινη πρόοδος δεν είναι γραμμική και ότι σφάλουμε αν πιστεύουμε πως όλα θα πηγαίνουν καλύτερα και πως ο ελεύθερος ανταγωνισμός των κρατών και των οικονομικών παραγόντων αρκεί για να μας οδηγήσει με θαυμαστό τρόπο στην οικουμενική κοινωνική αρμονία. Η ανθρώπινη πρόοδος υπάρχει, αλλά είναι μια μάχη,

επίπεδο). Βλ. T. Piketty, *Le Capital au XXe siècle*, ό.π., κεφ. 1-2. Θα επανέλθω πολλές φορές στα κοινωνικοπολιτικά διακυβεύματα που θέτουν οι εθνικοί λογαριασμοί και οι πολλοί περιορισμοί τους, ιδιαίτερα σε μια προοπτική βιώσιμης και δίκαιης ανάπτυξης. Βλ. κυρίως κεφ. 13, σ. 612-615.

και πρέπει να στηρίζεται προπάντων σε μια λογική ανάλυση των ιστορικών εξελίξεων του παρελθόντος, με ό,τι θετικό ή αρνητικό φέρνουν αυτές οι εξελίξεις.

Η επιστροφή των ανισοτήτων: πρώτες επισημάνσεις

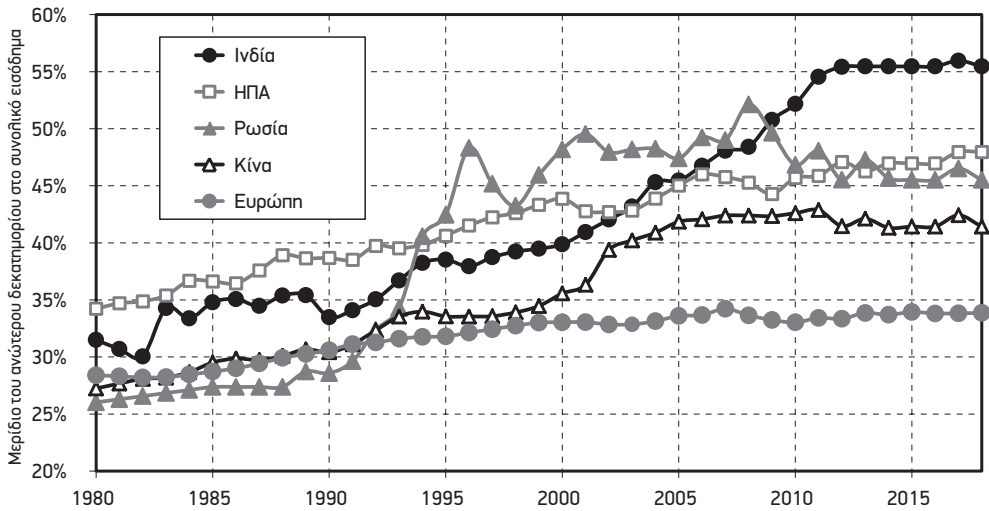
Η αύξηση των κοινωνικοοικονομικών ανισοτήτων που παρατηρήθηκε στο εσωτερικό των περισσότερων χωρών και περιοχών του πλανήτη από τα έτη 1980-1990 είναι μία από τις πιο ανησυχητικές δομικές εξελίξεις που αντιμετωπίζει ο κόσμος στις δύο πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα. Θα δούμε ότι είναι εξίσου δύσκολο να βρούμε λύσεις και για άλλες προκλήσεις της εποχής μας, όπως η κλιματική αλλαγή και η μετανάστευση, αν δεν καταφέρουμε να μειώσουμε τις ανισότητες και να οικοδομήσουμε μια βάση δικαιοσύνης αποδεκτή από την πλειονότητα των ανθρώπων.

Ας ξεκινήσουμε από τη μελέτη εξέλιξης ενός απλού δείκτη, παίρνοντας υπόψη το μερίδιο του ανώτερου δεκατημορίου (δηλαδή του 10% του πληθυσμού με τα υψηλότερα εισοδήματα) στο συνολικό εισόδημα, σε διαφορετικές περιοχές του κόσμου από το 1980. Σε περίπτωση απόλυτης κοινωνικής ισότητας αυτό το μερίδιο θα έπρεπε να είναι ίσο με 10%· σε περίπτωση απόλυτης ανισότητας θα έπρεπε να είναι ίσο με 100%. Στην πράξη, το ποσοστό βρίσκεται φυσικά μεταξύ των δύο άκρων, με σημαντικές διαφοροποιήσεις στον χρόνο και στον χώρο. Στις τελευταίες δεκαετίες παρατηρούμε μια αυξητική τάση σε όλες σχεδόν τις χώρες. Αν συγκρίνουμε την Ινδία, τις Ηνωμένες Πολιτείες, τη Ρωσία, την Κίνα και την Ευρώπη, θα διαπιστώσουμε ότι το 1980 το ανώτερο δεκατημόριο κυμαινόταν γύρω στο 25%-35% του συνολικού εισοδήματος σε καθεμιά από τις πέντε αυτές περιοχές, ενώ το 2018 έφτανε το 35%-55% (βλ. γράφημα 0.3). Λαμβάνοντας υπόψη το εύρος του, αναρωτιόμαστε ευλόγως πού θα φτάσει μια τέτοια εξέλιξη: μήπως το μερίδιο του ανώτερου δεκατημορίου αυξηθεί σε 55%-75% και συνεχίσει να αυξάνεται κατά τον ίδιο τρόπο; Η αύξηση των ανισοτήτων ποικίλλει σημαντικά από περιοχή σε περιοχή, ακόμα και αν το επίπεδο ανάπτυξης είναι παρόμοιο. Οι ανισότητες αυξήθηκαν ταχύτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες απ' ό,τι στην Ευρώπη και πολύ εντονότερα στην Ινδία απ' ό,τι στην Κίνα. Τα λεπτομερή δεδομένα δείχνουν επίσης ότι η αύξηση των ανισοτήτων συμβαίνει πρωτίστως εις βάρος του φτωχότερου 50%, το μερίδιο του οποίου στο συνολικό εισόδημα το 1980 σ' αυτές τις πέντε περιοχές κυμαινόταν γύρω στο 20%-25%, ενώ το 2018 δεν ξεπερνούσε το 15%-20% (στις ΗΠΑ ελαφρώς πάνω από 10%, πράγμα πολύ ανησυχητικό).⁵

Αν η προοπτική μας είναι πιο μακροπρόθεσμη, παρατηρούμε ότι από το 1950 μέχρι το 1980 οι πέντε μεγάλες περιοχές του κόσμου που εμφανίζονται στο γράφημα 0.3 γνώρισαν μια ιστορική φάση σχετικής ισότητας, ενώ από το 1980 οι ανισότητες αυξήθηκαν (βλ. γρά-

5. Η Ευρώπη, υπό την έννοια που ορίζει το γράφημα 0.3 (την οποία ακολουθούν στο βιβλίο, εκτός αν κάνω άλλη επισήμανση), αντιστοιχεί στην Ευρωπαϊκή Ένωση και περιλαμβάνει τις χώρες που συνδέονται με την Ευρωπαϊκή Ένωση, όπως η Ελβετία και η Νορβηγία, με συνολικό πληθυσμό πάνω από 540 εκατομμύρια κατοίκους, εκ των οποίων 420 στη Δυτική και 120 στην Ανατολική Ευρώπη, συνολικά 520 εκατομμύρια στην Ευρωπαϊκή Ένωση μαζί με τη Βρετανία. Η Ρωσία, η Ουκρανία και η Λευκορωσία δεν περιλαμβάνονται. Αν περιοριστούμε στη Δυτική Ευρώπη, η διαφορά από τις ΗΠΑ φαίνεται ακόμα μεγαλύτερη. Βλ. κεφ. 12, γράφημα 12.9, σ. 579.

Γράφημα 0.3
Η αύξηση των ανισοτήτων στον κόσμο, 1980-2018

Το μερίδιο του ανώτερου δεκατημορίου (το 10% των υψηλότερων εισοδημάτων) στο συνολικό εθνικό εισόδημα κυμαίνεται από 26% μέχρι 34% στις διάφορες περιοχές του κόσμου το 1980, έναντι 34%-56% το 2018. Η αύξηση των ανισοτήτων είναι γενική, αλλά το εύρος της ποικίλλει αρκετά από χώρα σε χώρα, σε όλα τα επίπεδα οικονομικής ανάπτυξης. Για παράδειγμα, στις ΗΠΑ είναι μεγαλύτερο απ' ό,τι στην Ευρώπη (ΕΕ), όπως και στην Ινδία σε σχέση με την Κίνα.

Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

φρημα 0.6). Η φάση ισότητας της περιόδου 1950-1980 αντιστοιχεί σε διαφορετικά πολιτικά καθεστώτα σ' αυτές τις περιοχές –κομμουνιστικά στην Κίνα και στη Ρωσία, καθεστώτα που θα χαρακτηρίζαμε σοσιαλδημοκρατικά στην Ευρώπη, καθώς και, κατά κάποιον τρόπο, στις Ηνωμένες Πολιτείες και στην Ινδία, με πολύ διαφορετικούς όρους, τους οποίους πρέπει να εξετάσουμε– που είχαν όμως κοινό σημείο την προώθηση της κοινωνικοοικονομικής ισότητας (βεβαίως και τα υπόλοιπα είδη ισότητας έπαιζαν ουσιώδη ρόλο).

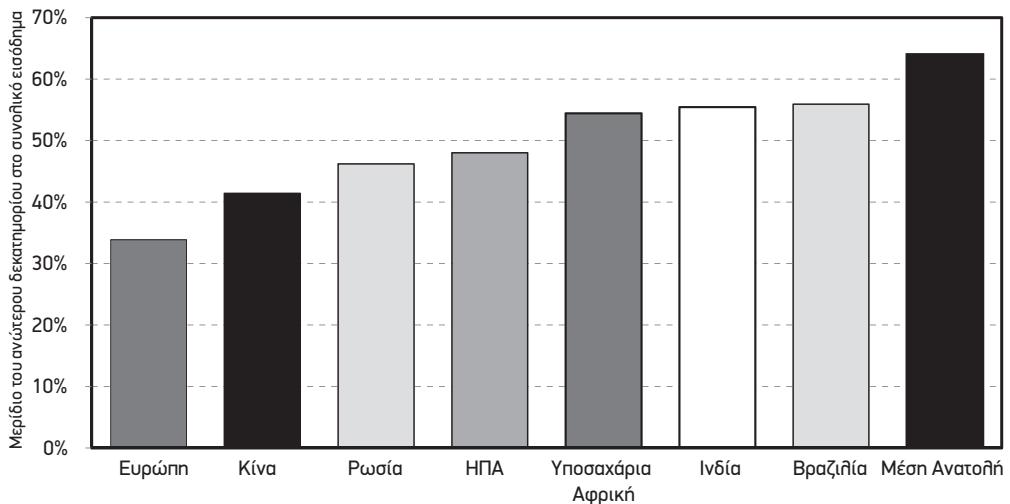
Αν διευρύνουμε την προοπτική και σε άλλα μέρη του κόσμου, παρατηρούμε ότι σε ορισμένες περιοχές οι ανισότητες είναι ακόμα μεγαλύτερες (βλ. γράφημα 0.4). Για παράδειγμα, το μερίδιο του ανώτερου δεκατημορίου φτάνει το 54% του συνολικού εισοδήματος στην Υποσαχάρια Αφρική, το 65% στη Νότια Αφρική, το 56% στη Βραζιλία και το 64% στη Μέση Ανατολή, που εμφανίζεται ως η περιοχή με τις μεγαλύτερες ανισότητες το 2018 (σχεδόν ίδιο ποσοστό με τη Νότια Αφρική), με το μερίδιο του φτωχότερου 50% μικρότερο από το 10% του συνολικού εισοδήματος.⁶ Τα αίτια των ανισοτήτων διαφέρουν από περιοχή σε περιοχή: η βαριά ιστορική κληρονομιά μαζί με φυλετικές και αποικιοκρατικές διακρίσεις

6. Πρέπει να υπογραμμίσουμε ότι οι εκτιμήσεις που παρουσιάζω εδώ για τη Μέση Ανατολή (και άλλες περιοχές) πρέπει να θεωρούνται κατώτερα όρια, εφόσον τα εισοδήματα που βρίσκονται κατατεθειμένα σε φορολογικούς παραδείσους δεν λαμβάνονται πλήρως υπόψη. Για τις εναλλακτικές εκτιμήσεις βλ. κεφ. 13, σ. 594-596. Ως Μέση Ανατολή ορίζεται εδώ η περιοχή από την Αίγυπτο μέχρι το Ιράν και από την Τουρκία μέχρι την Αραβική Χερσόνησο, με πληθυσμό 420 εκατομμύρια κατοίκους.

και, σε ορισμένες περιπτώσεις, η δουλοκτησία (ιδιαίτερα στη Βραζιλία, στη Νότια Αφρική και στις Ηνωμένες Πολιτείες), καθώς και παράγοντες πιο «σύγχρονοι» που σχετίζονται με την υπερσυγκέντρωση του πετρελαϊκού πλούτου στη Μέση Ανατολή και τη μετατροπή του σε χρηματιστηριακό πλούτο μέσω των διεθνών αγορών και ενός περίπλοκου νομικού συστήματος. Το βασικό κοινό σημείο των διαφορετικών αυτών καθεστώτων (Νότιας Αφρικής, Βραζιλίας, Μέσης Ανατολής) είναι ότι τοποθετούνται στο όριο της ανισότητας του σύγχρονου κόσμου, με το μερίδιο του ανώτερου δεκατημορίου να φτάνει το 55%-65% του συνολικού εισοδήματος. Εξάλλου, ακόμα και αν τα ιστορικά δεδομένα είναι ελλιπή, αυτές οι περιοχές εμφάνιζαν ανέκαθεν μεγάλες ανισότητες: δεν γνώρισαν ποτέ εξισωτικές «σοσιαλδημοκρατικές» φάσεις (ούτε κομμουνιστικές φυσικά).

Συνοψίζοντας, από το 1980-1990 παρατηρούμε αύξηση των ανισοτήτων σε όλες σχεδόν τις περιοχές του κόσμου, εκτός από εκείνες όπου οι ανισότητες ήταν ανέκαθεν τεράστιες. Κατά κάποιον τρόπο, οι περιοχές που γνώρισαν σχετική ισότητα μεταξύ 1950 και 1980 φαίνεται ότι πλησιάζουν το όριο ανισότητας, αν και υπάρχουν μεγάλες διαφορές μεταξύ των χωρών.

Γράφημα 0.4
Η ανισότητα σε διάφορες περιοχές του κόσμου το 2018

Το μερίδιο του ανώτερου δεκατημορίου (το 10% των υψηλότερων εισοδημάτων) στο εθνικό εισόδημα το 2018: 34% στην Ευρώπη, 41% στην Κίνα, 46% στη Ρωσία, 48% στις ΗΠΑ, 54% στην Υποσαχάρια Αφρική, 55% στη Βραζιλία και 64% στη Μέση Ανατολή.

Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

Η καμπύλη του ελέφαντα: ένας νηφάλιος διάλογος για την παγκοσμιοποίηση

Η αύξηση των ανισοτήτων στο εσωτερικό των χωρών από το 1980 είναι πια ένα καλά τεκμηριωμένο και αναγνωρισμένο φαινόμενο. Όμως το γεγονός ότι το διαπιστώνουμε όλοι δεν συνεπάγεται φυσικά συμφωνία ως προς τις λύσεις: το κρίσιμο ζήτημα δεν είναι τόσο το

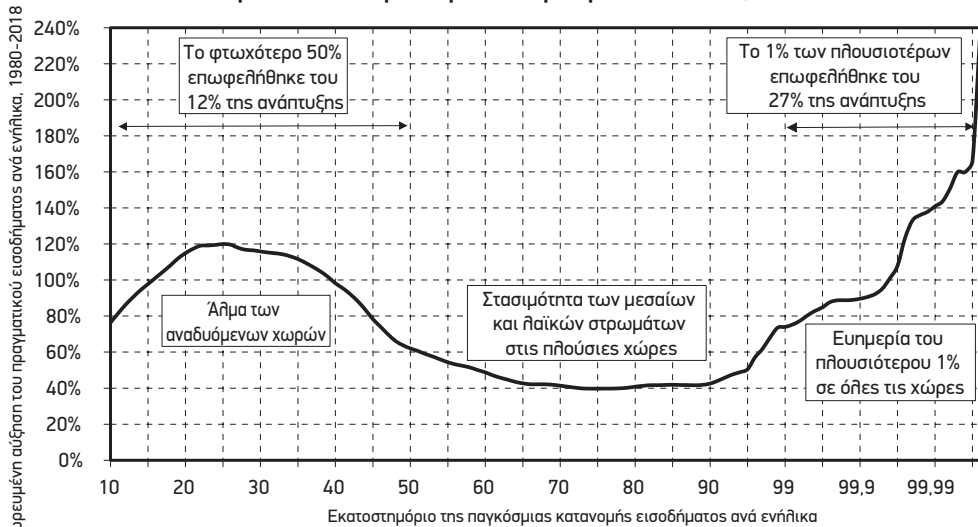
επίπεδο της ανισότητας όσο τα αίτια και το σχήμα δικαιολόγησής του. Για παράδειγμα, μπορούμε να θεωρήσουμε ότι το 1980 το επίπεδο της χρηματικής ανισότητας ήταν τεχνητά και υπερβολικά χαμηλό στα κομμουνιστικά καθεστώτα της Ρωσίας και της Κίνας και ότι η εισοδηματική ανισότητα που σημειώθηκε το 1980-1990 δεν ήταν αρνητικό φαινόμενο, εφόσον συνέβαλε στην τόνωση της καινοτομίας και της ανάπτυξης προς όφελος όλων, συμπεριλαμβανομένων των χαμηλότερων στρωμάτων, ιδιαίτερα στην Κίνα, όπου η φτώχεια μειώθηκε δραστικά. Ένα τέτοιο επιχειρήμα είναι δυνητικά αποδεκτό, υπό τον όρο ότι χρησιμοποιείται με μέτρο και διαύγεια, μετά από προσεκτική εξέταση των διαθέσιμων στοιχείων. Έτσι δεν μπορούμε να δικαιολογήσουμε οποιαδήποτε ιδιωτική υπαρπαγή φυσικού πλούτου ή παλαιών δημόσιων επιχειρήσεων, όπως συνέβη με τους Ρώσους και Κινέζους ολιγάρχες το 2000-2020 (οι οποίοι δεν επέδειξαν ιδιαίτερη ικανότητα για καινοτομία, εκτός ίσως από τις νομικές και φορολογικές κομπίνες που εφηύραν προκειμένου να εξασφαλίσουν τις απαλλοτριώσεις), με το πρόσχημα ότι το 1980 οι χρηματικές ανισότητες ήταν σε αμφοτέρως τις χώρες σχεδόν μηδαμινές, εφόσον επικρατούσε ο «υπαρκτός σοσιαλισμός».

Θα μπορούσαμε να προβάλλουμε το ίδιο επιχειρήμα για την Ινδία, την Ευρώπη και τις ΗΠΑ: υποτίθεται ότι το επίπεδο ισότητας παραήταν υψηλό μεταξύ 1950 και 1980 και ότι ήταν απαραίτητο να μειωθεί για το συμφέρον των φτωχότερων. Αυτό το επιχειρήμα σκοπιάζει σε σοβαρότερες δυσκολίες πολύ περισσότερο απ' ό,τι στην περίπτωση της Ρωσίας και της Κίνας και, σε κάθε περίπτωση, δεν μας επιτρέπει να δικαιολογήσουμε οποιαδήποτε αύξηση ή έκταση των ανισοτήτων χωρίς να μπούμε στον κόπο να τις μελετήσουμε. Για παράδειγμα, η αμερικανική και ευρωπαϊκή ανάπτυξη ήταν μεγαλύτερη στη διάρκεια της τριακονταετίας 1950-1980, όταν υπήρχε ισότητα, απ' ό,τι αργότερα, όταν οι ανισότητες αυξήθηκαν, γεγονός που θέτει σοβαρά ερωτήματα σχετικά με την κοινωνική χρησιμότητα της αύξησης των ανισοτήτων. Η μεγαλύτερη αύξηση των ανισοτήτων που παρατηρήθηκε στις ΗΠΑ από το 1980 συγκριτικά με την Ευρώπη δεν προκάλεσε περαιτέρω ανάπτυξη και, εν πάση περιπτώσει, δεν ωφέλησε το φτωχότερο 50% του πληθυσμού, το βιοτικό επίπεδο του οποίου έμεινε στάσιμο σε απόλυτους όρους, ενώ μειώθηκε σε σχετικούς όρους. Τέλος, η μεγαλύτερη αύξηση των ανισοτήτων που παρατηρήθηκε από το 1980 στην Ινδία συγκριτικά με την Κίνα συνοδεύτηκε από σαφώς μικρότερη ανάπτυξη, για να καταλήξει σε μια μορφή διπλής τιμωρίας για το φτωχότερο 50% του πληθυσμού: βραδύτερη συνολική ανάπτυξη και μικρότερο μερίδιο στο εθνικό εισόδημα. Αυτά τα επιχειρήματα που βασίζονται στην ιδέα της «υπερβολικής» σύγκλισης των εισοδημάτων κατά το διάστημα 1950-1980 και στη χρησιμότητα αύξησης των ανισοτήτων μετά το 1980, αν και είναι ισχνά, πρέπει να ληφθούν σοβαρά υπόψη. Θα τα εξετάσουμε σε βάθος στο πλαίσιο αυτού του βιβλίου.

Ένας ιδιαίτερα διαφανής και εύγλωττος τρόπος για να αναπαραστήσουμε την κατανομή της παγκόσμιας ανάπτυξης από το 1980 μαζί με την πολυπλοκότητα των εξελίξεων είναι να συνδέσουμε τη θέση στην παγκόσμια εισοδηματική ιεραρχία με το εύρος της ανάπτυξης σ' αυτό το επίπεδο ιεραρχίας. Προκύπτει λοιπόν αυτό που ονομάζουμε «καμπύλη του ελέφαντα» (βλ. γράφημα 0.5).⁷

7. Η πρώτη διατύπωση της «καμπύλης του ελέφαντα» οφείλεται στους C. Lakner και B. Milanovic, «Global Income Distribution: From the Fall of the Berlin Wall to the Great Recession», *World Bank Economic Review*, τόμ. 30, αρ. 2, 2015, σ. 203-232. Οι εκτιμήσεις που παρουσιάζω εδώ

Γράφημα 0.5
Η καμπύλη του ελέφαντα για τις παγκόσμιες ανισότητες, 1980-2018

Στο χαμηλότερο εισοδηματικό 50% παγκοσμίως παρατηρήθηκε σημαντική αύξηση της αγοραστικής δύναμης μεταξύ 1980-2018 (από +60% έως +120%). Στο υψηλότερο 1% η αύξηση ήταν ακόμα μεγαλύτερη (από +80% έως +240%). Στα ενδιάμεσα εισοδήματα η αύξηση ήταν μικρότερη. Συνοψίζουμε: οι ανισότητες μειώθηκαν μεταξύ του χαμηλότερου και του μεσαίου σημείου της παγκόσμιας εισοδηματικής κατανομής, ενώ αυξήθηκαν μεταξύ του μεσαίου και του υψηλότερου.

Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

Για να συνοψίσουμε: τα εισοδηματικά επίπεδα μεταξύ των εκατοστημορίων 60 και 90 της παγκόσμιας κατανομής (δηλαδή εκείνων που δεν ανήκουν ούτε στο φτωχότερο 60% ούτε στο πλουσιότερο 10%), που αντιστοιχούν grosso modo στα μεσαία και λαϊκά στρώματα των πλούσιων χωρών, δεν επωφελήθηκαν από την παγκόσμια ανάπτυξη της περιόδου 1980-2018. Αντιθέτως, επωφελήθηκαν άλλες ομάδες με μικρότερα και μεγαλύτερα εισοδήματα, δηλαδή τα νοικοκυριά των φτωχών και αναδυόμενων χωρών (η ράχη του ελέφαντα, ιδιαίτερα μεταξύ των εκατοστημορίων 20 και 40), κι ακόμα περισσότερο τα πλουσιότερα νοικοκυριά των πλούσιων χωρών και όλου του πλανήτη (το υψηλότερο σημείο της προβοσκίδας, πέρα από το εκατοστημόριο 99, δηλαδή το υψηλότερο 1% των εισοδημάτων παγκοσμίως, κι ακόμα περισσότερο το υψηλότερο 0,1% και το 0,01%, που επωφελήθηκαν από την ανάπτυξη σε τριψήφια ποσοστά). Αν η παγκόσμια κατανομή των εισοδημάτων βρισκόταν σε κατάσταση ισορροπίας, αντί για καμπύλη θα είχαμε μια ίσια γραμμή: όλα τα εκατοστημόρια θα προχωρούσαν με τον ίδιο μέσο ρυθμό. Θα υπήρχαν πάντοτε πλούσιοι και φτωχοί, έντονη ατομική κινητικότητα είτε προς τα πάνω είτε προς τα κάτω, αλλά τα επίπεδα των μέσων εισοδημάτων των διαφορετικών εκατοστημορίων θα προχωρούσαν με τον ίδιο ρυθμό.⁸

περιέχονται στο *Rapport sur les inégalités mondiales 2018* και στη βάση δεδομένων WID.world, απ' όπου μπορούμε να κατανοήσουμε καλύτερα το ανώτερο σημείο της κατανομής.

8. Η «καμπύλη του ελέφαντα» δείχνει την αύξηση του μέσου εισοδήματος ενός δεδομένου

Η παγκόσμια ανάπτυξη θα ήταν σαν «μια παλίρροια που ανεβάζει ψηλά όλες τις βάρκες» (a rising tide that lifts all boats), για να χρησιμοποιήσω την αγγλοσαξονική έκφραση που περιέγραφε τη μεταπολεμική ανάπτυξη από την οποία επωφελούνταν σχεδόν εξίσου όλες οι εισοδηματικές τάξεις. Το ότι έχουμε απομακρυνθεί από την επίπεδη καμπύλη δείχνει το εύρος των εν εξελίξει μεταβολών.

Αυτή η καμπύλη είναι θεμελιώδης, διότι μας δίνει να καταλάβουμε τον δύσκολο δημόσιο διάλογο για την παγκοσμιοποίηση: κάποιιο είναι θαμπωμένοι από τη μείωση των ανισοτήτων και της φτώχειας, που ανοίγει τον δρόμο για μια φοβερή ανάπτυξη των λιγότερο προηγμένων χωρών, ενώ άλλοι παραπονιούνται για την αλματώδη αύξηση των ανισοτήτων, που οδηγεί σε υπερβολικές καταχρήσεις εκ μέρους του παγκοσμιοποιημένου υπερκαπιταλισμού. Στην πραγματικότητα αμφότερες οι πλευρές έχουν κάποιο δίκιο: οι ανισότητες μειώθηκαν μεταξύ του χαμηλού και μεσαίου σημείου της παγκόσμιας εισοδηματικής κατανομής, ενώ αυξήθηκαν μεταξύ του μεσαίου και υψηλού σημείου. Οι δύο όψεις της παγκοσμιοποίησης είναι εξίσου πραγματικές: το ζήτημα δεν είναι να αρνηθούμε είτε τη μία είτε την άλλη, αλλά μάλλον να μάθουμε πώς να κρατήσουμε τη θετική όψη και να απαλλαγούμε από την αρνητική. Σημασία έχει και η ίδια η γλώσσα, οι ταξινομήσεις και το γνωστικό σύστημα που χρησιμοποιείται. Αν περιγράφαμε τις ανισότητες με έναν και μοναδικό δείκτη, όπως ο συντελεστής Gini, θα είχαμε την ψευδαίσθηση ότι δεν αλλάζει τίποτε, ακριβώς επειδή δεν θα είχαμε τα εργαλεία για να δούμε την πολυπλοκότητα και τις πολλές διαστάσεις των εξελίξεων: μια σειρά φαινομένων θα μπερδευόνταν και θα αντισταθμίζονταν στους κόλπους ενός και μοναδικού δείκτη. Γι' αυτό σε τούτο το βιβλίο δεν καταφεύγω σε κάποιο «συνθετικό» δείκτη. Προσπαθώ να περιγράψω τις ανισότητες και την εξέλιξή τους διακρίνοντας ξεκάθαρα τα διάφορα εισοδηματικά και περιουσιακά δεκατημόρια και εκατοστημόρια, συνεπώς και τις αντίστοιχες κοινωνικές ομάδες.⁹

Ίσως μερικοί κατακρίνουν την «καμπύλη του ελέφαντα» επειδή δίνει υπερβολική οπτική σπουδαιότητα στο 1% ή στο 0,1% του παγκόσμιου πληθυσμού που πλούτισε στην κορυφή της ανακατανομής. Αντί να υποδαυλίζουμε τον φθόνο για τόσο μικρές κοινωνικές

εκατοστημορίου μεταξύ δύο χρονολογιών, λαμβάνοντας υπόψη ότι το κάθε εκατοστημόριο δεν περιλαμβάνει τα ίδια άτομα, εξαιτίας της ατομικής κινητικότητας προς τα πάνω ή προς τα κάτω, των θανάτων και των γεννήσεων.

9. Τον συντελεστή Gini επινόησε στην αρχή του 20ού αιώνα ο Ιταλός οικονομολόγος και στατιστολόγος Corrado Gini, ο οποίος, όπως ο συμπατριώτης του Vilfredo Pareto, είχε μια μάλλον συντηρητική οπτική για τις ανισότητες και τη μονιμότητά τους. Βλ. T. Piketty, *Le Capital au XXIe siècle*, ό.π., σ. 417-425. Θα επανέλθω παρακάτω στη σπουδαιότητα της επιλογής των δεικτών και στον αμφίσημο ρόλο των ινστιτούτων στατιστικής και των διεθνών οργανισμών. Βλ. κυρίως το κεφ. 13, σ. 596-600. Εξάλλου, όλοι οι συντελεστές του Gini που αντιστοιχούν στις εισοδηματικές και περιουσιακές κατανομές τις οποίες εξετάζει αυτό το βιβλίο είναι διαθέσιμοι στο τεχνικό παράρτημα. Για να το πούμε απλούστερα: οι συντελεστές του Gini, που εξ ορισμού κυμαίνονται μεταξύ 0 (πλήρης ισότητα) και 1 (πλήρης ανισότητα), ανέρχονται συνήθως γύρω στο 0,8-0,9 όταν το μερίδιο του ανώτατου δεκατημορίου φτάνει το 80%-90% του συνολικού και πέφτουν μέχρι το 0,1-0,2 όταν το μερίδιο του ανώτερου δεκατημορίου φτάνει το 10%-20% του συνολικού. Είναι όμως προτιμότερο να επικεντρωνόμαστε στα μέρη των διαφορετικών ομάδων (το φτωχότερο 50%, το πλουσιότερο 10% κτλ.): συνιστώ στον αναγνώστη να επιλέξει αυτόν τον τρόπο σκέψης, λαμβάνοντας υπόψη κυρίως τις τάξεις μεγέθους και λιγότερο τους συντελεστές Gini.

ομάδες, γιατί να μην απολαύσουμε την ανάπτυξη που υπάρχει και στα χαμηλότερα στρώματα; Στην πραγματικότητα, οι πιο πρόσφατες έρευνες όχι μόνο επιβεβαίωσαν την εγκυρότητα αυτής της προσέγγισης, αλλά έδειξαν επίσης ότι η καμπύλη του ελέφαντα ήταν ακόμα εντονότερη στην κορυφή της απ' όσο είχε αρχικά εκτιμηθεί. Παρατηρούμε ότι κατά την περίοδο 1980-2018 το μερίδιο της συνολικής παγκόσμιας εισοδηματικής ανάπτυξης που καρπώνεται το πλουσιότερο 1% είναι 27% έναντι 12% για το φτωχότερο 50% (βλ. γράφημα 0.5). Για να το πούμε αλλιώς, το υψηλότερο σημείο της προβοσκίδας αφορά βεβαίως ένα πολύ μικρό ποσοστό του πληθυσμού, το οποίο ωστόσο καρπώνεται ένα μάλλον παχύλο μερίδιο της ανάπτυξης, πάνω από δύο φορές μεγαλύτερο από εκείνο που διοχετεύεται στα 3,5 δισεκατομμύρια ανθρώπων, δηλαδή στο φτωχότερο 50% του κόσμου.¹⁰ Αυτό συνεπάγεται, για παράδειγμα, ότι ένα ελαφρώς λιγότερο ευνοϊκό μοντέλο ανάπτυξης στην κορυφή της πυραμίδας θα επέτρεπε, στο μέλλον έστω, ταχύτερη μείωση της παγκόσμιας φτώχειας.

Επιπλέον αυτό το είδος στοιχείων μπορεί να οξύνει τη διαμάχη, αλλά δεν μπορεί να την οδηγήσει σε οριστικά συμπεράσματα. Όλα εξαρτώνται και πάλι από τις ρίζες των ανισοτήτων και από τη δικαιολόγησή τους. Το κεντρικό ζήτημα είναι να ξέρουμε μέχρι ποίου σημείου είναι δυνατό να δικαιολογήσουμε την ανάπτυξη στην κορυφή διότι τάχα από τους πλούσιους ωφελείται η υπόλοιπη κοινωνία. Αν πιστεύουμε πραγματικά ότι η αύξηση των ανισοτήτων επιτρέπει εσαεί την αύξηση του εισοδήματος και τη βελτίωση των βιοτικών συνθηκών του φτωχότερου 50%, τότε είναι δυνατόν να δικαιολογήσουμε το ότι το πλουσιότερο 1% συγκεντρώνει το 27% της παγκόσμιας οικονομικής μεγέθυνσης – ίσως μάλιστα και το 40%, το 60% ή το 80%. Η ανάλυση διαφορετικών διαδρομών, ιδιαίτερα οι συγκρίσεις Ηνωμένων Πολιτειών-Ευρώπης και Ινδίας-Κίνας που αναφέραμε πιο πάνω, δεν συνηγορεί υπέρ αυτής της ερμηνείας: οι χώρες όπου η κορυφή πλούτισε περισσότερο δεν είναι εκείνες όπου οι φτωχοί έγιναν λιγότερο φτωχοί. Αυτές οι συγκρίσεις δείχνουν ότι το μερίδιο της παγκόσμιας ανάπτυξης που καρπώθηκε το πλουσιότερο 1% θα μπορούσε (και μπορεί στο μέλλον) να μειωθεί γύρω στο 10%-20%, ή και ακόμα λιγότερο, με παράλληλη αύξηση του μεριδίου του φτωχότερου 50%. Αυτά τα ζητήματα είναι σοβαρά και αξίζουν ενδελεχή μελέτη. Έτσι κι αλλιώς, φαίνεται πολύ δύσκολο μπροστά σε όλα αυτά τα δεδομένα να ισχυριστούμε ότι υπάρχει μόνο ένας τρόπος οργάνωσης της παγκοσμιοποίησης και ότι το μερίδιο του 1% πρέπει σώνει και καλά να είναι 27% (έναντι 12% του φτωχότερου 50%), ότι πρέπει να είναι ακριβώς τόσο και όχι μεγαλύτερο ή μικρότερο. Η παγκοσμιοποίηση προκαλεί σημαντικές διαστρεβλώσεις της κατανομής, που δεν μπορούν να αγνοηθούν με τη δικαιολογία ότι σημασία έχει μόνο η συνολική ανάπτυξη. Η συζήτηση γύρω από τις εναλλακτικές και τις θεσμικές και πολιτικές επιλογές που μπορούν να επηρεάσουν αυτή την κατανομή της παγκόσμιας ανάπτυξης πρέπει να γίνει οπωσδήποτε με τον έναν ή άλλο τρόπο.

10. Η κλίμακα που υιοθετούμε στο γράφημα 0.5 είναι ενδιάμεση, μεταξύ μιας αναλογικής κλίμακας ως προς τα μερίδια του πληθυσμού (που δίνει μια όντως ελάχιστη θέση στο πλουσιότερο 1% ή 0,1%) και μιας κλίμακας αναλογικής ως προς τα μερίδια στη συνολική ανάπτυξη (που δίνει ευρύτερη θέση, πράγμα λογικό, εφόσον το ζήτημα είναι η κατανομή της ανάπτυξης). Βλ. *Rapport sur les inégalités mondiales 2018* (wir2018.wid.world) και τεχνικό παράρτημα.

Περί δικαιολόγησης της ακραίας ανισότητας

Θα δούμε επίσης ότι, από τη δεκαετία του 1980, οι μεγαλύτερες περιουσίες παγκοσμίως αυξήθηκαν περισσότερο και από τα υψηλότερα εισοδήματα που δείχνει το γράφημα 0.5. Σε όλα τα μέρη του κόσμου παρατηρούμε πολύ γρήγορη αύξηση των μεγαλύτερων περιουσιών, είτε πρόκειται για Ρώσους ολιγάρχες είτε για Μεξικανούς μεγιστάνες, Κινέζους δισεκατομμυριούχους ή Ινδονήσιους χρηματιστές, Σαουδάραβες και Αμερικανούς μεγαλοϊδιοκτήτες, Ινδούς βιομήχανους και Ευρωπαίους με πολύ μεγάλα χαρτοφυλάκια. Παρατηρούμε αύξηση των περιουσιών με ρυθμό πολύ ταχύτερο από εκείνον της ανάπτυξης της παγκόσμιας οικονομίας: τριπλάσιο και τετραπλάσιο της παγκόσμιας ανάπτυξης για την περίοδο 1980-2018. Εξ ορισμού, ένα τέτοιο φαινόμενο δεν μπορεί να συνεχιστεί επ' άπειρον, εκτός αν δεχτούμε την ιδέα ότι το μερίδιο των δισεκατομμυριούχων στο σύνολο των παγκόσμιων περιουσιών τείνει σιγά σιγά προς το 100% – ποιος όμως θα θεωρούσε φυσιολογικό κάτι τέτοιο; Ωστόσο, αυτή η απόκλιση στην αύξηση των περιουσιών συνεχίζεται μετά την κρίση του 2008 σχεδόν με τον ίδιο βηματισμό του 1990-2008: άρα βρισκόμαστε μπροστά σε μια δομική εξέλιξη μεγάλου εύρους την οποία πιθανώς δεν είχαμε προβλέψει.¹¹

Μπροστά σε τόσο θεαματικές εξελίξεις οι ρητορικές δικαιολόγησης της ακραίας περιουσιακής ανισότητας ταλαντεύονται μεταξύ διαφόρων επιχειρημάτων και μερικές φορές παίρνουν εκπληκτικές μορφές. Στις δυτικές χώρες κάνουμε έντονη διάκριση μεταξύ των κατόχων τεράστιας περιουσίας: θεωρούμε ότι οι Ρώσοι «ολιγάρχες», οι πετρο-δισεκατομμυριούχοι της Μέσης Ανατολής και οι άλλοι δισεκατομμυριούχοι από την Κίνα, το Μεξικό, τη Γουινέα, την Ινδία και την Ινδονησία όχι μόνο δεν «αξίζουν» την περιουσία που συσσωρεύσαν, μιας και είχαν δοσοληψίες με την κρατική εξουσία (για παράδειγμα ιδιοποιήθηκαν φυσικούς πόρους ή εκμεταλλεύτηκαν ειδικούς όρους), αλλά ούτε είναι χρήσιμοι για την ανάπτυξη. Αντιθέτως, εγκωμιάζουμε τους Ευρωπαίους και Αμερικανούς «επιχειρηματίες», κατά προτίμηση τους Καλιφορνέζους, διότι υποτίθεται ότι συμβάλλουν τα μάλα στην παγκόσμια ευημερία. Και προσθέτουμε πως, αν ο πλανήτης τούς αντάμειβε σύμφωνα με την αξία τους, θα ήταν ακόμα πλουσιότεροι. Ίσως πρέπει να επεκτείνουμε το ηθικό μας χρέος απέναντί τους σε χρηματικό χρέος ή να τους παραχωρήσουμε το δικαίωμα ψήφου μας, πράγμα από το οποίο δεν απέχουμε πολύ σε αρκετές χώρες. Ένα τέτοιο δυτικοκεντρικό καθεστώς δικαιολόγησης των ανισοτήτων εικονογραφεί την ανεξέλεγκτη ανάγκη των κοινωνιών να προσδίδουν νόημα στις ανισότητες ακόμα και με τρόπο παράδοξο. Αυτή η ρητορική εξωραϊσμού των μεγάλων περιουσιών είναι πλήρης αντιφάσεων, ακόμα κι αν πρόκειται για κολοσσιαία ποσά. Είμαστε σίγουροι ότι ο Μπιλ Γκέιτς και άλλοι δισεκατομμυριούχοι της τεχνολογίας θα μπορούσαν να συσσωρεύσουν τόσο πλούτο χωρίς τα εκατομμύρια των δισεκατομμυρίων του δημόσιου χρήματος που επενδύθηκαν στην εκπαίδευση και στην έρευνα επί δεκαετίες; Πιστεύουμε πραγματικά ότι θα μπορούσαν να στήσουν αυτή τη σχεδόν μονοπωλιακή εξουσία στο εμπόριο, στην ιδιωτική αξιοποίηση των δημόσιων γνώσεων και στην κατοχύρωση ευρεσιτεχνιών χωρίς ευνοϊκό νομικό και φορολογικό σύστημα;

Γι' αυτό η δικαιολόγηση αυτών των ακραίων ανισοτήτων περιλαμβάνει συχνά μια λιγότερο βαρυσήμαντη ρητορική και επιμένει προπάντων στην ανάγκη σταθερότητας της

11. Βλ. κυρίως κεφ. 13, πίνακας 13.1, σ. 624.

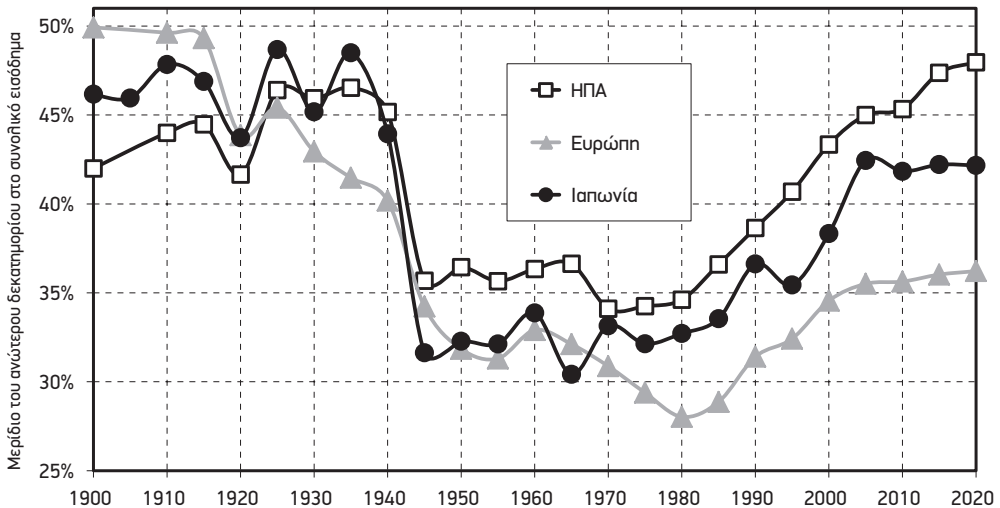
περιουσίας και προστασίας του δικαιώματος ιδιοκτησίας. Για να το πούμε διαφορετικά, η ανισότητα των περιουσιών ίσως δεν είναι ούτε εντελώς δίκαιη ούτε τόσο χρήσιμη, προπάντων σε τέτοια μεγέθη, ακόμα και στην Καλιφόρνια (της λαμπρής καινοτομίας), όμως η αμφισβήτησή της θα προκαλούσε κοινωνική ένταση, την οποία τελικά θα πλήρωναν οι φτωχότεροι. Αυτό το επιχείρημα υπέρ της ιδιοκτησίας, που θεμελιώνεται στην ανάγκη της κοινωνικοπολιτικής σταθερότητας και της απόλυτης εξασφάλισης (μερικές φορές σχεδόν θρησκευτικής) των ιδιοκτησιακών δικαιωμάτων που αποκτήθηκαν στο παρελθόν, έπαιζε ήδη κεντρικό ρόλο στη δικαιολόγηση των μεγάλων ανισοτήτων στις ακμάζουσες ιδιοκτησιοκρατικές κοινωνίες του 19ου αιώνα και των αρχών του 20ού στην Ευρώπη και στις Ηνωμένες Πολιτείες. Θα ξαναβρούμε αυτό το αιώνιο επιχείρημα περί σταθερότητας στη δικαιολόγηση των τριλειτουργικών και δουλοκτητικών κοινωνιών. Πρέπει να προσθέσουμε σ' αυτό τη σημερινή ρητορική περί της υποτιθέμενης αναποτελεσματικότητας του κράτους και περί της ανωτερότητας της ιδιωτικής φιλανθρωπίας, επιχείρημα που συναντάμε και σε παλαιότερες εποχές αλλά το οποίο πήρε μεγαλύτερες διαστάσεις στον σύγχρονο κόσμο. Οι εν λόγω διαφορετικές ρητορικές είναι νόμιμες και πρέπει να ακούγονται, μέχρι ενός σημείου· θα προσπαθήσω όμως να δείξω ότι μπορούν να ξεπεραστούν, αν ληφθούν υπόψη τα διδάγματα της ιστορίας.

Μαθαίνοντας την ιστορία, μαθαίνοντας από τον 20ό αιώνα

Σ' αυτό το βιβλίο θα δούμε ότι είναι απαραίτητο να αναλύσουμε τις εξελίξεις από τα τέλη του 20ού αιώνα μέχρι σήμερα και, προπάντων, για να εξαγάγουμε μαθήματα για το μέλλον, να επανατοποθετήσουμε την ιστορία των καθεστώτων ανισοτήτων στο πλαίσιο μιας ιστορικής και συγκριτικής προοπτικής μακράς διάρκειας. Το σημερινό καθεστώς ανισοτήτων, το οποίο μπορούμε να χαρακτηρίσουμε νεο-ιδιοκτησιοκρατικό, φέρει τα ίχνη όλων των προηγούμενων καθεστώτων. Δεν μπορεί να μελετηθεί, αν δεν εξετάσουμε πρώτα τον τρόπο με τον οποίο οι αρχαίες τριλειτουργικές κοινωνίες (θεμελιωμένες στην τριαδική δομή κλήρος - ευγενείς - κατώτερα στρώματα) μεταμορφώθηκαν σε ιδιοκτησιοκρατικές κοινωνίες στον 18ο και 19ο αιώνα και, στη συνέχεια, τον τρόπο με τον οποίο κατέρρευσαν στον 20ό μέσω των κομμουνιστικών και σοσιαλδημοκρατικών προκλήσεων, των παγκόσμιων πολέμων και των απελευθερωτικών αγώνων που έβαλαν τέλος στην αποικιοκρατία αιώνων. Όλες οι ανθρώπινες κοινωνίες θέλουν να προσδίδουν νόημα στις ανισότητες τους: οι δικαιολογήσεις του παρελθόντος, αν τις εξετάσουμε εκ του σύνεγγυς, δεν είναι πιο τρελές από τις σημερινές. Εξετάζοντάς τις όλες στη συγκεκριμένη ιστορική τους πορεία και τονίζοντας την πολλαπλότητα των δυνατικών διαδρομών και διλημάτων, μπορούμε να θέσουμε σε προοπτική το σημερινό καθεστώς ανισοτήτων και να σκεφτούμε πώς θα το μετασχηματίσουμε.

Αποδίδουμε ιδιαίτερη σπουδαιότητα στην κατάρρευση των ιδιοκτησιοκρατικών και αποικιοκρατικών κοινωνιών του 20ού αιώνα, η οποία συνοδεύτηκε από ριζική μετατροπή της δομής των ανισοτήτων και του καθεστώτος δικαιολόγησής τους, με αποτέλεσμα να διαμορφωθεί ο σημερινός κόσμος. Έτσι, στις δυτικοευρωπαϊκές χώρες, αρχίζοντας από τη Γαλλία, το Ηνωμένο Βασίλειο και τη Γερμανία, ενώ στις παραμονές του Α΄ Παγκοσμίου πολέμου υπήρχαν μικρότερες ανισότητες απ' ό,τι στις Ηνωμένες Πολιτείες, στη διάρκεια του 20ού

Γράφημα 0.6
Οι ανισότητες από το 1900 μέχρι το 2020: Ευρώπη, ΗΠΑ, Ιαπωνία

Το 1900-1910, στη Δυτική Ευρώπη, το μερίδιο του ανώτερου δεκατημορίου (το 10% των υψηλότερων εισοδημάτων) στο εθνικό εισόδημα ήταν περίπου 50%. Έπεσε στο 30% περίπου το 1950-1980, ενώ αυξήθηκε πάνω από 35% το 2010-2020. Η αύξηση των ανισοτήτων ήταν εντονότερη στις ΗΠΑ, όπου το ανώτερο δεκατημόριο φτάνει το 50% το 2010-2020 και είναι μεγαλύτερο από το 1900-1910. Η Ιαπωνία βρίσκεται σε ίση απόσταση μεταξύ Ευρώπης και ΗΠΑ.

Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

αιώνα οι ανισότητες μεγάλωσαν: αρχικά επειδή η συμπίεση των ανισοτήτων που επέφεραν οι κλονισμοί των ετών 1914-1945 ήταν πολύ ισχυρότεροι απ' ό,τι στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη συνέχεια επειδή η αύξηση των ανισοτήτων από το 1980 ήταν μικρότερη απ' ό,τι στις Ηνωμένες Πολιτείες (βλ. γράφημα 0.6).¹² Θα δούμε ότι η ισχυρή συμπίεση των ανισοτήτων από το 1914 μέχρι το 1950-60 εξηγείται στην Ευρώπη, όπως και στις Ηνωμένες Πολιτείες, από ένα σύνολο μεταρρυθμίσεων του νομικού, κοινωνικού και δημοσιονομικού συστήματος, που επιταχύνθηκαν από τους πολέμους του 1914-1918 και 1939-1945, την μπολσεβικική επανάσταση του 1917 και την κρίση του 1929, αλλά που, σε κάποιο βαθμό, ωρίμαζαν πνευματικά και πολιτικά από τα τέλη του 19ου αιώνα. Γι' αυτό μπορούμε να σκεφτούμε ότι θα συνέβαιναν έτσι κι αλλιώς, υπό διαφορετική μορφή, υπό την επήρεια άλλων κρίσεων. Είναι η συνάντηση των πνευματικών εξελίξεων και των γεγονотоλογικών λογικών που προκαλεί τις ιστορικές αλλαγές: οι μεν δεν μπορούν να κάνουν τίποτα χωρίς τις δε. Είναι κάτι που θα συναντήσουμε πολλές φορές, για παράδειγμα όταν θα αναλύσουμε τα γεγονότα της Γαλλικής Επανάστασης και τις μεταμορφώσεις της δομής των ανισοτήτων στην Ινδία από την αποικιακή εποχή.

12. Η Δυτική Ευρώπη, όπως την ορίζει το γράφημα 0.6, αντιστοιχεί στον μέσο όρο της Βρετανίας, της Γαλλίας και της Σουηδίας. Βλ. κεφ. 10, γραφήματα 10.1 και 10.3 (σ. 384, 386) για μια χωριστή ανάλυση των μακροπρόθεσμων εξελίξεων στις διάφορες ευρωπαϊκές χώρες. Βλ. επίσης τεχνικό παράρτημα, συμπληρωματικό γράφημα S0.6 για τα αντίστοιχα ετήσια δεδομένα.

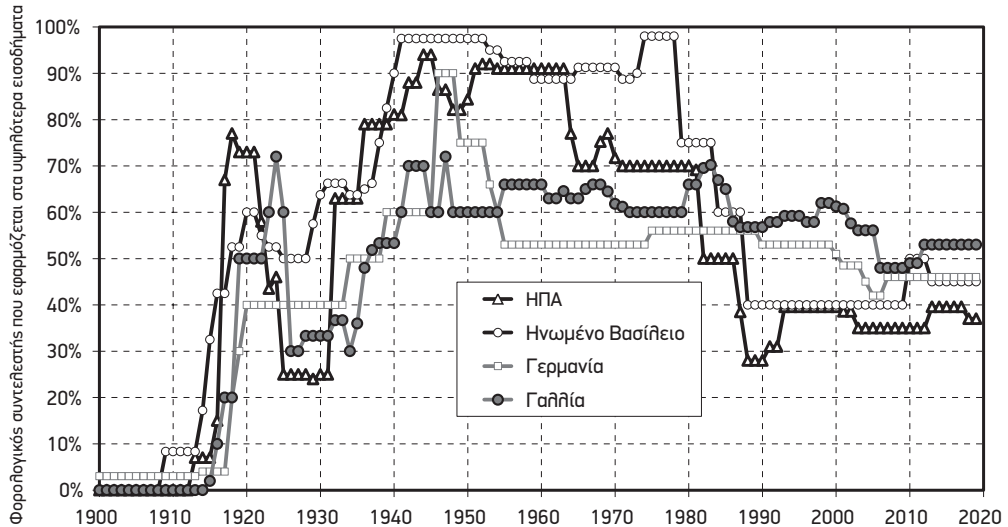
Από τις νομικές, δημοσιονομικές και κοινωνικές μεταρρυθμίσεις που εφαρμόστηκαν στη διάρκεια του 20ού αιώνα για να μειωθούν οι ανισότητες ξεχωρίζει κυρίως το σύστημα προοδευτικής φορολογίας εισοδήματος και κληρονομιάς, δηλαδή ένα σύστημα φορολόγησης που επιβαρύνει με μεγαλύτερα ποσοστά τα υψηλά εισοδήματα και τις μεγάλες περιουσίες. Αυτή η επινόηση του προοδευτικού φόρου μεγάλου εύρους οφείλεται στις Ηνωμένες Πολιτείες, όπου, επί Χρυσής Εποχής (1865-1900) και επί της εποχής των μεγάλων βιομηχανικών και χρηματοπιστηριακών συσσωρεύσεων στην αρχή του 20ού αιώνα, ανησυχούσαν ότι μια μέρα θα αποκτούσαν τις ανισότητες της γηραιάς Ευρώπης. Τότε η Ευρώπη θεωρούνταν ολιγαρχική μπροστά στο δημοκρατικό αμερικανικό πνεύμα. Αυτή η επινόηση ήταν επίσης έργο του Ηνωμένου Βασιλείου, όπου δεν είχαμε καταστροφές περιουσιών όπως στη Γαλλία και στη Γερμανία μεταξύ 1914 και 1945 και όπου έγινε μια προσπάθεια, σε νηφαλιότερο πολιτικό περιβάλλον, να γυρίσουν την πλάτη στο βαρύ παρελθόν της αριστοκρατικής και ιδιοκτησιοκρατικής ανισότητας, ιδιαίτερα μέσω του προοδευτικού φόρου στα εισοδήματα και στις κληρονομίες.

Αναφορικά με τον φόρο εισοδήματος, παρατηρούμε, για παράδειγμα, ότι στις Ηνωμένες Πολιτείες, από το 1932 μέχρι το 1980, ο ανώτατος συντελεστής με τον οποίο φορολογούνταν τα υψηλότερα εισοδήματα έφτανε κατά μέσον όρο το 81%, ενώ στο Ηνωμένο Βασίλειο ήταν 89%, έναντι «μόνο» 58% στη Γερμανία και 60% στη Γαλλία (βλ. γράφημα 0.7).¹³ Αυτοί οι συντελεστές δεν περιελάμβαναν τους άλλους φόρους (για παράδειγμα στην κατανάλωση), ενώ στην αμερικανική περίπτωση δεν περιελάμβαναν τους φόρους εισοδήματος των επιμέρους πολιτειών (που, στην πράξη, έχουν τάξη μεγέθους 5%-10% και προστίθενται στον ομοσπονδιακό φόρο). Αποδείχτηκε βεβαίως ότι αυτοί οι συντελεστές φορολόγησης, γύρω στο 80%, που εφαρμόζονταν για μισό αιώνα, κάθε άλλο παρά οδήγησαν στην καταστροφή του αμερικανικού καπιταλισμού.

Θα δούμε ότι αυτή η ισχυρή προοδευτική φορολογία συνέβαλε σημαντικά στη μείωση των ανισοτήτων κατά τον 20ό αιώνα και θα αναλύσουμε λεπτομερώς τον τρόπο με τον οποίο αμφισβητήθηκε στη δεκαετία του 1980, ιδιαίτερα στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Βρετανία, καθώς και τι μπορούμε να μάθουμε από τις διαφορετικές ιστορικές εμπειρίες και εθνικές διαδρομές. Για τους Αμερικανούς Ρεπουμπλικανούς με επικεφαλής τον Ρόναλντ Ρέιγκαν και για τους Βρετανούς Συντηρητικούς με επικεφαλής τη Μάργκαρετ Θάτσερ (αμφότεροι αναδείχτηκαν στην εξουσία το 1979-1980), η θεαματική μείωση της προοδευτικής φορολογίας ήταν η πιο εμβληματική μεταρρύθμιση της λεγόμενης «συντηρητικής επανάστασης». Η ιδεολογικοπολιτική στροφή της δεκαετίας του 1980 είχε ισχυρό αντίκτυπο στο προοδευτικό φόρο και στις ανισότητες όχι μόνο σ' αυτές τις δύο χώρες αλλά παγκοσμίως, εφόσον δεν αμφισβητήθηκε ούτε από τις κυβερνήσεις ούτε από τα πολιτικά κινήματα που επικράτησαν μετά τους Ρέιγκαν και Θάτσερ. Στις Ηνωμένες Πολιτείες ο ανώτατος συντελεστής ομοσπονδιακής φορολογίας εισοδήματος κυμάνθηκε μεταξύ 30%-40% από τη δεκαετία του 1980· στη Βρετανία μεταξύ 40%-45%, με τάση ελαφράς ανόδου μετά την κρίση

13. Οι ανώτατοι συντελεστές που αναφέρονται εδώ αντιστοιχούν σε αυτό που συνηθίζουμε να αποκαλούμε μέγιστο φορολογικό συντελεστή, δηλαδή το ποσοστό φόρου που επιβάλλεται σε εισοδήματα που υπερβαίνουν ένα συγκεκριμένο όριο (συνήθως αφορά το 1% των φορολογουμένων). Θα δούμε ότι οι πραγματικοί φορολογικοί συντελεστές που εφαρμόζονταν για τα υψηλότερα εισοδήματα παρουσίασαν διακυμάνσεις παρόμοιου εύρους. Βλ. ειδικά κεφ. 10, γράφημα 10.13, σ. 415.

Γράφημα 0.7
Ο ανώτατος συντελεστής φορολογίας εισοδήματος, 1900-2020

Ο ανώτατος συντελεστής φορολογίας εισοδήματος (που εφαρμόζεται στα υψηλότερα εισοδήματα) στις ΗΠΑ ήταν 23% το 1900-1932, 81% το 1932-1980 και 39% το 1980-2018. Στις αντίστοιχες περιόδους, στο Ηνωμένο Βασίλειο ο ανώτατος συντελεστής ήταν 30%, 89% και 46%, στη Γερμανία 18%, 57% και 50%, και στη Γαλλία 23%, 60% και 57%. Η προοδευτική φορολογία έφτασε στο υψηλότερο σημείο της στα μέσα του 20ού αιώνα, ιδιαίτερα στις ΗΠΑ και στο Ηνωμένο Βασίλειο.

Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

του 2008. Και στις δύο περιπτώσεις τα επίπεδα της περιόδου 1980-2018 είναι, grosso modo, δύο φορές χαμηλότερα από εκείνα της περιόδου 1932-1980, δηλαδή γύρω στο 40%, και όχι πλέον γύρω στο 80% (βλ. γράφημα 0.7).

Στα μάτια των οπαδών αυτής της στροφής, η μείωση της προοδευτικότητας του φόρου δικαιολογούνται από το ότι μεταξύ 1950-1980 οι ανώτατοι φορολογικοί συντελεστές σ' αυτές τις δύο χώρες είχαν φτάσει πολύ ψηλά. Σύμφωνα με ορισμένες ρητορικές, οι φόροι είχαν βλάψει την αγγλοσαξονική επιχειρηματικότητα, με αποτέλεσμα να την ξεπεράσουν η ηπειρωτική Ευρώπη και η Ιαπωνία (το θέμα αυτό περιελάμβαναν οι αμερικανικές και οι βρετανικές προεκλογικές εκστρατείες το 1970-1980). Εκ των υστέρων, με τα στοιχεία που έχουμε σήμερα, πάνω από τριάντα χρόνια αργότερα, μου φαίνεται ότι αυτή η άποψη είναι αβάσιμη και ότι το ζήτημα πρέπει να εξεταστεί συνολικά. Η επιτάχυνση της ηπειρωτικής Ευρώπης και της Ιαπωνίας από το 1950 μέχρι το 1980 εξηγείται από πολλούς παράγοντες, ένας από τους οποίους είναι ότι το 1950 η Γερμανία, η Γαλλία, η Σουηδία και η Ιαπωνία είχαν κάποια καθυστέρηση συγκριτικά με τις αγγλοσαξονικές χώρες (ιδιαίτερα με τις Ηνωμένες Πολιτείες), άρα ήταν μάλλον αναπόφευκτο ότι θα αναπτύσσονταν γρηγορότερα μες στις επόμενες δεκαετίες. Η έντονη ανάπτυξη αυτών των χωρών ευνοήθηκε επίσης από μια σειρά θεσμικούς παράγοντες, ιδιαίτερα από τις σχετικά φιλόδοξες κοινωνικές και εκπαιδευτικές πολιτικές ισότητας που εφαρμόστηκαν μετά τον Β' Παγκόσμιο πόλεμο. Αυτές οι πολιτικές μείωσαν την απόσταση αυτών των χωρών από τις Ηνωμένες Πολιτείες, ενώ

ξεπέρασαν τη Βρετανία, όπου υπήρχε, από τα τέλη του 19ου αιώνα, μια όλο και μεγαλύτερη ιστορική καθυστέρηση στην παιδεία, την οποία οι Βρετανοί δεν διαχειρίστηκαν ποτέ όπως θα μπορούσαν. Εξάλλου, πρέπει να επισημάνουμε ότι η αύξηση της παραγωγικότητας στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Βρετανία ήταν στην πραγματικότητα αισθητά μεγαλύτερη το 1950-1990 απ' ό,τι το 1990-2020, πράγμα που δημιουργεί σοβαρές αμφιβολίες σχετικά με το αν μπορεί η μείωση των ανώτερων συντελεστών φορολόγησης να τονώσει την οικονομία.

Σε τελική ανάλυση, μπορούμε να πούμε ότι η μείωση των συντελεστών προοδευτικής φορολογίας που αποφασίστηκε στη δεκαετία του 1980 συνέβαλε προπάντων σε μια άνευ προηγουμένου αύξηση των ανισοτήτων στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Βρετανία το 1980-2018, σε ριζική μείωση του μεριδίου των φτωχότερων στο εθνικό εισόδημα. Ίσως μάλιστα να συνέβαλε στη δημιουργία ενός αισθήματος εγκατάλειψης στις μεσαίες και λαϊκές τάξεις, που προκάλεσε την ταυτοτική και ξενοφοβική αναδίπλωση η οποία εκδηλώθηκε σ' αυτές τις δύο χώρες το 2016-2017 με το δημοψήφισμα για την έξοδο της Βρετανίας από την Ευρωπαϊκή Ένωση (Brexit) και με την εκλογή του Ντόναλντ Τραμπ στην αμερικανική προεδρία. Σε κάθε περίπτωση αυτές οι εμπειρίες μπορούν να χρησιμεύσουν για να ξανασκεφτούμε πιο φιλόδοξες μορφές προοδευτικής φορολογίας για τον 21ο αιώνα, τόσο για τα εισοδήματα όσο και για τις περιουσίες στις πλούσιες και στις φτωχές χώρες, οι οποίες ήταν εξάλλου τα πρώτα θύματα του δημοσιονομικού ανταγωνισμού και της χρηματοοικονομικής αδιαφάνειας. Η ελεύθερη κυκλοφορία των κεφαλαίων χωρίς έλεγχο και ανταλλαγή πληροφοριών μεταξύ φορολογικών διοικήσεων ήταν ένας από τους τρόπους με τους οποίους επικράτησε η συντηρητική φορολογική επανάσταση των χρόνων 1980-1990. Αυτή η φορολογική επανάσταση, που σταθεροποιήθηκε και έλαβε παγκόσμιες διαστάσεις, είχε εξαιρετικά αρνητικό αντίκτυπο στη διαδικασία οικοδόμησης των κρατών και νόμιμης φορολόγησης στο σύνολο του πλανήτη. Στην πραγματικότητα, οι μεταπολεμικές σοσιαλδημοκρατικές κυβερνήσεις συνεργασίας δεν μπόρεσαν να αντιμετωπίσουν τις προκλήσεις και να επεκτείνουν την προβληματική της προοδευτικής φορολογίας σε υπερεθνική κλίμακα υιοθετώντας την ιδέα της προσωρινής ιδιωτικής περιουσίας (που θα οδηγούσε σε επαρκώς προοδευτικό φόρο για τους μεγαλύτερους ιδιοκτήτες, οι οποίοι θα έπρεπε να αποδίδουν ετησίως στην κοινότητα ένα σημαντικό μερίδιο από την περιουσία τους). Ο εν λόγω προγραμματικός, ιδεολογικός και διανοητικός περιορισμός είναι μία από τις θεμελιώδεις αιτίες που εξηγούν την εξάντληση του ιστορικού κινήματος της ισότητας καθώς και το φαινόμενο της αύξησης των ανισοτήτων.

Περί του ιδεολογικού παγετώνα και των νέων ανισοτήτων στην παιδεία

Για να καταλάβουμε τις εξελίξεις θα χρειαστεί να αναλύσουμε τις ιδεολογικοπολιτικές μεταμορφώσεις άλλων πολιτικών και κοινωνικών θεσμών μέσω των οποίων μειώνονται και ρυθμίζονται οι ανισότητες. Αυτό αφορά κυρίως το μερίδιο της οικονομικής εξουσίας και τη συμμετοχή των μισθωτών στη λήψη αποφάσεων και στη στρατηγική των επιχειρήσεων: πολλές χώρες (όπως η Γερμανία και η Σουηδία) εφαρμόζουν ήδη από τη δεκαετία του 1950 καινοτόμες λύσεις που μέχρι πρόσφατα δεν είχαν γενικευτεί ή εμβαθυνθεί. Αιτία είναι μάλλον η ποικιλομορφία των ιδεολογικοπολιτικών διαδρομών από χώρα σε χώρα: για πα-

ράδειγμα, οι Βρετανοί εργατικοί και οι Γάλλοι σοσιαλιστές εφάρμοζαν μέχρι τη δεκαετία του 1980 ένα πρόγραμμα εθνικοποιήσεων, το οποίο στη συνέχεια, μετά την πτώση του Τείχους του Βερολίνου και του κομμουνισμού, εγκατέλειψαν απότομα. Έτσι κι αλλιώς πουθενά στον κόσμο δεν υπάρχει σοβαρή σκέψη ή συζήτηση για την υπέρβαση της ιδιωτικής περιουσίας.

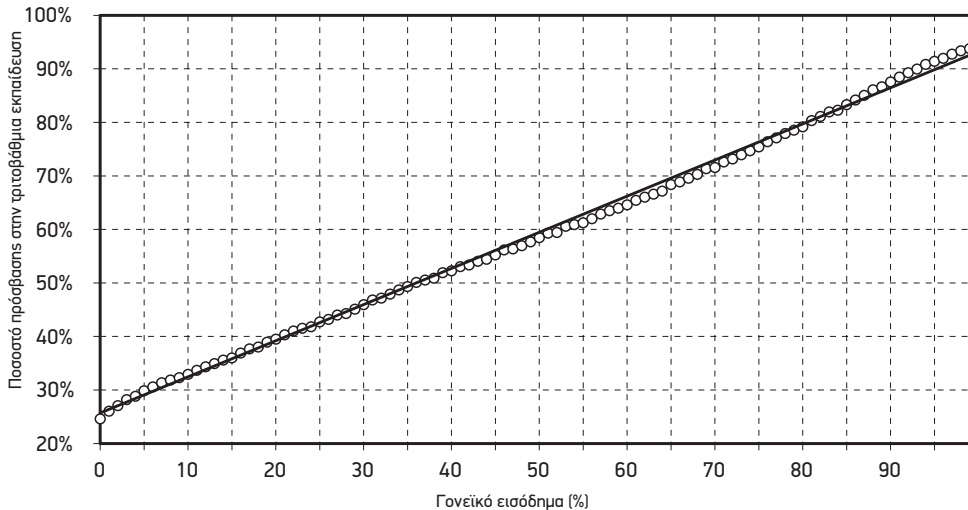
Ο Ψυχρός Πόλεμος δεν είχε μόνο τον αντίκτυπο που μας είναι γνωστός στις διεθνείς σχέσεις. Από πολλές απόψεις συνέβαλε επίσης στο πάγωμα της σκέψης για την υπέρβαση του καπιταλισμού: η αντικομμουνιστική ευφορία μετά την πτώση του Τείχους ενίσχυσε αυτό το πάγωμα, που συνεχίστηκε μέχρι την κρίση του 2008. Μόλις πρόσφατα η σκέψη άρχισε να κινητοποιείται, με στόχο την καλύτερη κοινωνική ενσωμάτωση των οικονομικών δυνάμεων.

Το ίδιο ισχύει για το κρίσιμο ζήτημα της επένδυσης στην παιδεία και της πρόσβασης σ' αυτήν. Η πιο εντυπωσιακή πλευρά της αύξησης των ανισοτήτων στις Ηνωμένες Πολιτείες είναι η συρρίκνωση του μεριδίου του φτωχότερου 50% στο συνολικό εισόδημα: από περίπου 20% το 1980 έφτασε το 12% το 2018. Αυτή η πτώση του μεριδίου, που δεν ήταν ούτως ή άλλως πολύ υψηλό, οφείλεται σε πλήθος παραγόντων, με πρώτο και κύριο την εξέλιξη των κοινωνικών και μισθολογικών κανόνων (όπως η μεγάλη μείωση από το 1980 του πραγματικού ελάχιστου μισθού σε ομοσπονδιακό επίπεδο) και τις πολύ μεγάλες ανισότητες ως προς την πρόσβαση στην εκπαίδευση. Από αυτή την άποψη είναι εντυπωσιακό το πόσο οι ευκαιρίες πρόσβασης στα αμερικανικά πανεπιστήμια εξαρτώνται από το γονεϊκό εισόδημα. Αντιπαραβάλλοντας τις πληροφορίες για τους φοιτητές με τις φορολογικές δηλώσεις των γονέων οι ερευνητές μπόρεσαν να καταδείξουν ότι η δυνατότητα πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (συμπεριλαμβανόμενης της τεχνικής εκπαίδευσης) ήταν, στη δεκαετία του 2010, μόλις 20% για το φτωχότερο 10% των νέων, ενώ έφτανε το 90% για εκείνους που οι γονείς τους είχαν το υψηλότερο εισόδημα (βλ. γράφημα 0.8).¹⁴ Πρέπει να επισημάνουμε πως ακόμα κι όταν έχουν όλοι πρόσβαση στην τριτοβάθμια εκπαίδευση, αυτό δεν σημαίνει ότι έχουν πρόσβαση σε «ίση» τριτοβάθμια εκπαίδευση. Στις Ηνωμένες Πολιτείες η συγκέντρωση των επενδύσεων στην παιδεία και στη χρηματοδότηση των ελιτίστικων κλάδων είναι ιδιαίτερα ακραία και συνοδεύεται από αδιαφάνεια ως προς τις διαδικασίες εισαγωγής στο πανεπιστήμιο και από ελλειμματικό δημόσιο έλεγχο.

Αυτά τα συμπεράσματα είναι εντυπωσιακά, καθώς εικονογραφούν το μεγάλο χάσμα που υπάρχει μερικές φορές μεταξύ των επίσημων αξιολογικών διακηρύξεων (μερικοί διαρρηγνύουν τα ιμάτιά τους για τη σπουδαιότητα της ισότητας των ευκαιριών, αν και μόνο σε θεωρητικό και ρητορικό επίπεδο) και της πραγματικότητας που αντιμετωπίζουν τα μη προνομιούχα στρώματα. Θα δούμε ότι οι ανισότητες ως προς την πρόσβαση και τη χρηματοδότηση της εκπαίδευσης είναι λιγότερο ακραίες στην Ευρώπη και στην Ιαπωνία, γεγονός που εξηγεί εν μέρει τη μεγάλη απόκλιση ανάμεσα στα υψηλά και χαμηλά εισοδήματα που παρατηρείται στις Ηνωμένες Πολιτείες. Πάντως, το ζήτημα των ανισοτήτων ως προς τις επενδύσεις στην παιδεία και τη σχετική απουσία δημοκρατικής διαφάνειας είναι ένα διακύβευμα που αφορά όλες τις χώρες και που προστίθεται στις σημαντικότερες σοσιαλδημοκρατικές αποτυχίες, μαζί με την αποτυχία αναδιανομής της ιδιοκτησίας.

14. Βλ. τις εργασίες των R. Chetty και E. Saez στο τεχνικό παράρτημα.

Γράφημα 0.8
Γονεϊκό εισόδημα και πρόσβαση στο πανεπιστήμιο: ΗΠΑ, 2014

Το 2014, στις ΗΠΑ, το ποσοστό πρόσβασης στην τριτοβάθμια εκπαίδευση (ποσοστό ατόμων 19-21 ετών που εγγράφονται στο πανεπιστήμιο, σε TEI ή άλλο ίδρυμα τριτοβάθμιας εκπαίδευσης) ήταν μόλις 30% για τα παιδιά του φτωχότερου 10% και τουλάχιστον 90% για τα παιδιά του πλουσιότερου 10%. Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

Η επιστροφή των πολλαπλών ελίτ και οι δυσκολίες μιας συσπείρωσης για την ισότητα

Πιο γενικά, σ' αυτό το βιβλίο θα προσπαθήσουμε να κατανοήσουμε κάτω από ποιες συνθήκες κατάφεραν να σχηματιστούν, στα μέσα του 20ού αιώνα, πολιτικές συσπειρώσεις με σκοπό τη μείωση των ανισοτήτων που προέρχονταν από το παρελθόν, γιατί αυτές εξαντλήθηκαν και κάτω από ποιες συνθήκες μπορούν να αναδυθούν καινούριες στον 21ο αιώνα.

Πρέπει πρώτα απ' όλα να διευκρινίσουμε ότι οι πολιτικές συσπειρώσεις σοσιαλδημοκρατικού τύπου που προωθούν την αναδιανομή του πλούτου και που επιβλήθηκαν στα μέσα του 20ού αιώνα είχαν μια διάσταση όχι μόνο εκλογική, θεσμική και κομματική, αλλά και πνευματική και ιδεολογική. Για να το πούμε αλλιώς, οι νικηφόρες μάχες εκτυλίχθηκαν στο πεδίο των ιδεών. Είναι βεβαίως ουσιώδες ότι αυτές οι συσπειρώσεις ενσαρκώθηκαν εξίσου μέσα σε κόμματα και σε εκλογές, είτε επρόκειτο για κόμματα σαφώς «σοσιαλδημοκρατικά», όπως το SAP στη Σουηδία και το SPD στη Γερμανία, τα οποία έπαιξαν σπουδαίο ρόλο στη δεκαετία του 1920,¹⁵ είτε για τους Εργατικούς στη Βρετανία (που α-

15. Το SAP (Sveriges Socialdemokratiska Arbetareparti) βρίσκεται στην εξουσία από την αρχή της δεκαετίας του 1920 και με διαλείμματα από το 1932. Από το SPD (Sozialdemokratische Partei Deutschlands) προέκυψε ο πρώτος πρόεδρος της δημοκρατίας της Βαϊμάρης το 1919 (Friedrich Ebert), αλλά συχνά είχε ανάγκη από συμμαχίες για να σχηματίσει κυβέρνηση ή για να επηρεάσει την εξουσία από τη θέση της αντιπολίτευσης (ιδιαίτερα στη μακρά περίοδο των Χριστιανοδημοκρατών [CDU], που βρίσκονταν στην εξουσία από το 1949 μέχρι το 1966).

πέσπασαν την απόλυτη πλειοψηφία των εδρών στις ιστορικές εκλογές του 1945), είτε για το Δημοκρατικό Κόμμα στις Ηνωμένες Πολιτείες (στην κυβέρνηση από το 1932 μέχρι το 1952, από τον Ρούσβελτ στον Τρούμαν), ή ακόμα με τη μορφή διαφόρων συνασπισμών σοσιαλιστών-κομμουνιστών στη Γαλλία (στην κυβέρνηση το 1936 και το 1945) και σε πολλές άλλες χώρες. Αλλά, πέρα από τις συγκεκριμένες ενσαρκώσεις, παραμένει το γεγονός ότι η αληθινή άνοδος στην εξουσία ήταν αρχικά ιδεολογική και διανοητική. Επρόκειτο για ιδεολογικές συσπειρώσεις που στηρίζονταν σε προγράμματα μείωσης των ανισοτήτων και ριζικού μετασχηματισμού του νομικού, φορολογικού και κοινωνικού συστήματος που επιβλήθηκαν σε όλες τις πολιτικές δυνάμεις από το 1930 μέχρι το 1980, συμπεριλαμβανομένων των κομμάτων της δεξιάς εκείνης της εποχής. Αυτός ο μετασχηματισμός στηρίχτηκε φυσικά στις στρατηγικές των κινητοποιήσεων που οργάνωσαν τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα (υπό την ευρεία έννοια), αλλά και γενικότερα στη συμμετοχή μεγάλου μέρους του κοινωνικού σώματος (συνδικάτων, κομματικών μελών, ΜΜΕ, διανοούμενων). Το αποτέλεσμα ήταν η μεταμόρφωση της ηγεμονικής ιδεολογίας, η οποία μέχρι τις αρχές του 20ού αιώνα βασιζόταν με σχεδόν θρησκευτική ευλάβεια στην αγορά, στην ανισότητα και στην ιδιοκτησία.

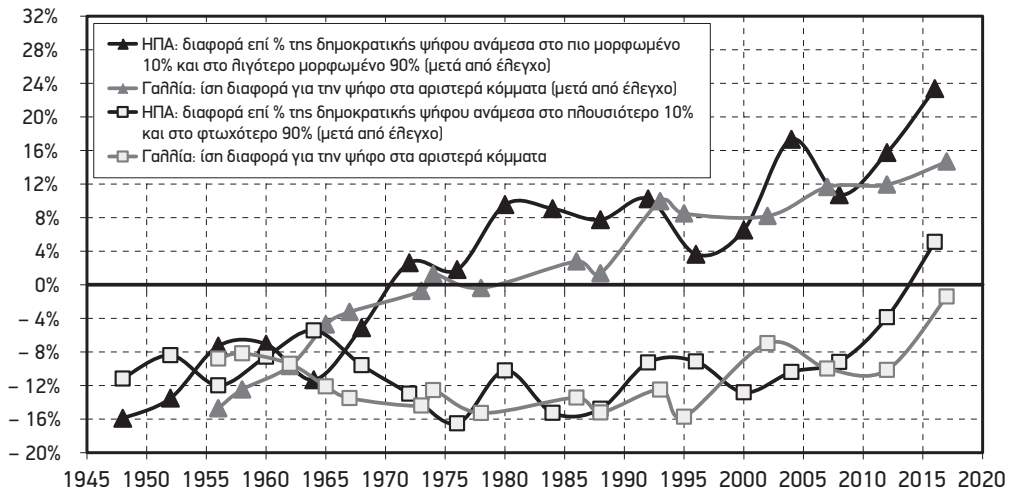
Ο σπουδαιότερος παράγοντας για την ανάδυση τέτοιων ιδεολογικών συσπειρώσεων και αυτής της καινούριας οπτικής ως προς τον ρόλο του κράτους ήταν η απονομιμοποίηση του συστήματος της ιδιωτικής περιουσίας και του ελεύθερου ανταγωνισμού, αρχικά με βαθμιαίο τρόπο κατά τον 19ο αιώνα και στις αρχές του 20ού, όταν γιγαντώνονταν οι συγκεντρώσεις πλούτου από τη βιομηχανική ανάπτυξη, με αποτέλεσμα να γενικεύεται το αίσθημα της αδικίας, και αργότερα πιο γοργά, μετά τους παγκόσμιους πολέμους και την κρίση του 1930. Η ύπαρξη του κομμουνιστικού μοντέλου στην ΕΣΣΔ έπαιξε επίσης ουσιώδη ρόλο στην επιβολή αναδιανεμητικού προγράμματος στους κοινωνικούς εταίρους, καθώς και στα συντηρητικά κόμματα, τα οποία συχνά δεν το επιθυμούσαν. Επίσης, συνέβαλε στην επιτάχυνση της διαδικασίας αποαποικιοποίησης στις ευρωπαϊκές αποικιοκρατικές αυτοκρατορίες, καθώς και στην επέκταση των πολιτικών δικαιωμάτων στις Ηνωμένες Πολιτείες.

Αν εξετάσουμε την εξέλιξη της δομής των σοσιαλδημοκρατικών εκλογικών σωμάτων (με την ευρεία έννοια) από το 1945, παρατηρούμε με κάποια έκπληξη μέχρι ποιου σημείου έχουν μεταμορφωθεί, τόσο στην Ευρώπη όσο και στις Ηνωμένες Πολιτείες, υπό σχετικά συγγενικές συνθήκες, κάτι που δεν είναι a priori καθόλου προφανές, δεδομένης της πολύ διαφορετικής ιστορικής καταγωγής των κομματικών συστημάτων στις δύο όχθες του Ατλαντικού. Την περίοδο 1950-1970 ένα μεγάλο ποσοστό Δημοκρατικών ψηφοφόρων στις Ηνωμένες Πολιτείες δεν ήταν ιδιαίτερα μορφωμένοι ούτε διέθεταν μεγάλη περιουσία, ενώ, αντιθέτως, στις τάξεις των Ρεπουμπλικανών υπήρχαν περισσότεροι πτυχιούχοι και μεγαλοϊδιοκτήτες. Συναντάμε την ίδια δομή στη Γαλλία, σε περίπου παρόμοια ποσοστά: τα σοσιαλιστικά, κομμουνιστικά και ριζοσπαστικά κόμματα αποσπούσαν, το 1950-1970, περισσότερες ψήφους μη πτυχιούχων με μικρές περιουσίες (ενώ το αντίστροφο συνέβαινε για τα κεντροδεξιά και δεξιά κόμματα διαφόρων αποχρώσεων). Αυτή η εκλογική δομή άρχισε να αλλάζει στο τέλος της δεκαετίας του 1960 και κατά τη διάρκεια της δεκαετίας του 1970. Την περίοδο 1980-2000 παρατηρούμε μια αισθητά διαφορετική δομή από εκείνες της περιόδου 1950-1970, πάλι παρόμοια στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Γαλλία: το ποσοστό των πτυχιούχων στους ψηφοφόρους των δημοκρατικών και σοσιαλδημοκρατικών κομμάτων αυξήθηκε, ενώ το ποσοστό των μεγαλοϊδιοκτητών και μεγαλοεισοδηματιών παρέμεινε πολύ χαμηλό. Αυτό δεν

μπορούσε να διαρκέσει πολύ: στις αμερικανικές προεδρικές εκλογές του 2016 για πρώτη φορά όχι μόνο οι πιο μορφωμένοι αλλά και οι πλουσιότεροι προτίμησαν τους Δημοκρατικούς έναντι των Ρεπουμπλικανών. Η κοινωνική δομή της ψήφου αντιστράφηκε πλήρως σε σύγκριση με το διάστημα 1950-1970 (βλ. γράφημα 0.9).

Γράφημα 0.9

Η μεταμόρφωση της πολιτικής και εκλογικής σύγκρουσης, 1945-2020: ανάδυξη ενός συστήματος πολλαπλών ελίτ ή μια μεγάλη αντιστροφή;

Την περίοδο 1950-1970 η ψήφος στο Δημοκρατικό Κόμμα στις ΗΠΑ και στα αριστερά κόμματα (σοσιαλιστές, κομμουνιστές, ριζοσπάστες, οικολόγους) στη Γαλλία σχετιζόταν με τα χαμηλότερα επίπεδα εκπαίδευσης και εισοδήματος. Την περίοδο 1980-2000 σχετιζόταν με περισσότερους πτυχιούχους. Για την περίοδο 2010-2020 τείνει να σχετιστεί και με τα υψηλότερα εισοδήματα (ιδιαίτερα στις ΗΠΑ).

Πηγές και δεδομένα: βλ. piketty.pse.ens.fr/ideologie.

Για να το θέσουμε αλλιώς, η μετάλλαξη του μεταπολεμικού σχήματος αριστεράς δεξιάς, στο οποίο στηριζόταν η μείωση των ανισοτήτων στα μέσα του 20ού αιώνα, έχει προχωρήσει πάρα πολύ όπως δείχνουν οι εκλογές στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Γαλλία το 2016-2017. Πρόκειται για φαινόμενο που έχει τις ρίζες του στο παρελθόν και που δεν μπορεί να γίνει κατανοητό με ορθό τρόπο αν δεν το θέσουμε υπό προοπτική.

Θα δούμε εξάλλου παρόμοιες μεταμορφώσεις της ψήφου στο Εργατικό κόμμα της Βρετανίας και στα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα διαφόρων αποχρώσεων στην Ευρώπη.¹⁶ Η σοσιαλδημοκρατική ψήφος (με την ευρεία έννοια) αντιστοιχούσε το διάστημα 1950-1980 στους εργάτες· το 1990-2010 έγινε κυρίως ψήφος των πτυχιούχων. Πάντως οι μεγαλοιδιοκτήτες δεν έπαψαν να δυσπιστούν έναντι των σοσιαλδημοκρατικών, εργατικών και σοσιαλιστικών κομμάτων, συμπεριλαμβανομένου του Δημοκρατικού Κόμματος στις Ηνωμένες Πολιτείες (αν και αισθητά όλο και λιγότερο και στις δύο περιπτώσεις). Το σπουδαιότερο

16. Βλ. τέταρτο μέρος, κεφ. 14-16. Παρατηρούμε παρόμοιες μεταμορφώσεις αν συγκρίνουμε όχι μόνο το υψηλότερο 10% με το χαμηλότερο 90% (όπως κάναμε στο γράφημα 0.9, απ' όπου προκύπτουν ξεκάθαρα συμπεράσματα), αλλά και το υψηλότερο 50% με το χαμηλότερο 50% ή οποιοδήποτε άλλο κομμάτι της κατανομής πτυχίων, εισοδημάτων ή περιουσιών.

είναι ότι αυτές οι διαφορετικές διαστάσεις των κοινωνικών ανισοτήτων (μόρφωση, εισόδημα, περιουσία) συνδέονταν ανέκαθεν μεταξύ τους αλλά μόνο μερικώς: την περίοδο 1950-1980, όπως και 2000-2020, συναντάμε πολλά άτομα με υψηλότερη ιεραρχικά θέση ως προς τη μόρφωση παρά ως προς την περιουσία και αντιστρόφως.¹⁷ Η αξιοσημείωτη αλλαγή που συνέβη αφορά τη δυνατότητα των πολιτικών οργανώσεων και συσπειρώσεων να συνθέτουν ή να αντιπαραθέτουν τις διαφορετικές διαστάσεις της κοινωνικής ανισότητας.

Συγκεκριμένα, το 1950-1980, αυτές οι διαφορετικές διαστάσεις ήταν πολιτικά ευθυγραμμισμένες: τα άτομα που κατείχαν χαμηλές θέσεις στην κοινωνική ιεραρχία έτειναν να ψηφίζουν το ίδιο κόμμα ή κομματικό συνασπισμό, ανεξάρτητα από τους παράγοντες που εξετάζουμε (μόρφωση, εισόδημα, περιουσία), ενώ σε περιπτώσεις χαμηλής ιεραρχικά θέσης ως προς όλα αυτά τα κριτήρια τα αποτελέσματα στην ψήφο ήταν σωρευτικά. Η δομή της πολιτικής σύγκρουσης ήταν ταξική, υπό την έννοια ότι έφερε αντιμέτωπα τα χαμηλότερα με τα υψηλότερα στρώματα, ανεξάρτητα από το κριτήριο που όριζε την ταξική ταυτότητα. (Στην πράξη η ταξική ταυτότητα είναι περίπλοκη και πολυδιάστατη, γεγονός που δυσχεραίνει τον σχηματισμό πλειοψηφικών συσπειρώσεων.)

Αντιθέτως, από το 1980-2000 οι διάφορες διαστάσεις της κοινωνικής ανισότητας έπαψαν να ευθυγραμμίζονται. Η δομή της πολιτικής σύγκρουσης αντιστοιχεί σε αυτό που μπορούμε να περιγράψουμε ως σύστημα «πολλαπλών ελίτ»: ένα κόμμα ή συσπείρωση αποσπά τις ψήφους των πιο μορφωμένων (της πνευματικής και πολιτιστικής ελίτ), ενώ ένα άλλο κόμμα ή συσπείρωση αποσπά τις ψήφους των μεγαλοϊδιοκτητών και, σε κάποιο βαθμό, των μεγάλων εισοδηματιών (της εμπορικής και χρηματιστηριακής ελίτ). Μια από τις πολλές δυσκολίες που παρουσιάζει αυτή η κατάσταση είναι ότι τα άτομα που δεν έχουν ούτε πτυχίο πανεπιστημίου ούτε μεγάλη περιουσία ούτε υψηλά εισοδήματα κινδυνεύουν να νιώσουν αποκλεισμένα από αυτή τη δομή της πολιτικής σύγκρουσης. Αυτό μπορεί να εξηγήσει τη μεγάλη αποχή στις εκλογές που παρατηρείται τις τελευταίες δεκαετίες στο εσωτερικό των κοινωνικών ομάδων με χαμηλή μόρφωση, μικρή περιουσία και εισόδημα, ενώ το διάστημα 1950-1970 αυτές οι ομάδες εμφάνιζαν παρόμοιο ποσοστό συμμετοχής στις εκλογές με τις υψηλότερες κοινωνικές ομάδες. Αν θέλουμε να καταλάβουμε την άνοδο του «λαϊκισμού» (όρος πασπαρτού που χρησιμοποιούν οι ελίτ για να δυσφημίσουν πολιτικά κινήματα τα οποία δεν μπορούν να ελέγξουν), είναι χρήσιμο να ξεκινήσουμε από την ανάλυση αυτής της ενίσχυσης του «ελιτισμού» στις κομματικές δομές. Μπορούμε επίσης να σημειώσουμε ότι αυτό το σύστημα πολλαπλών ελίτ δεν είναι άσχετο με το παλαιό τριλειτουργικό καθεστώς, που θεμελιωνόταν πάνω σε κάποια ισορροπία μεταξύ των ελίτ του κλήρου και των πολεμιστών, ακόμα κι αν οι μορφές νομιμότητας έχουν προφανώς αλλάξει.

Να ξανασκεφτούμε τη δίκαιη ιδιοκτησία, τη δίκαιη παιδεία, τα δίκαια σύνορα

Θα προσπαθήσουμε να καταλάβουμε και να εμβαθύνουμε στην καταγωγή και στα αποτελέσματα αυτής της μεταμόρφωσης της δομής των πολιτικών και εκλογικών διαχωρισμών από το διάστημα 1950-1970. Ας το πούμε εξ αρχής: πρόκειται για μια περίπλοκη εξέλιξη

17. Ο συσχετισμός μεταξύ διαφόρων παραγόντων (μόρφωση, εισόδημα, περιουσία) δεν φαίνεται να τροποποιείται ουσιαστικά στην περίοδο που μελετάμε. Βλ. τέταρτο μέρος, κεφ. 14, σ. 666.

που μπορεί να αναλυθεί ταυτοχρόνως ως αίτιο και συνέπεια της αύξησης των ανισοτήτων και η οποία θα χρειαζόταν, προκειμένου να κατανοηθεί ικανοποιητικά, πολλές περισσότερες εργασίες και υλικό από αυτά που κατάφερα να συγκεντρώσω σ' αυτό το βιβλίο. Μπορούμε αρχικά να δούμε αυτή την εξέλιξη ως συνέπεια της «συντηρητικής επανάστασης» της δεκαετίας του 1980 και του κινήματος της κοινωνικής και χρηματιστηριακής απορρύθμισης που προέκυψε: οι σοσιαλδημοκράτες δεν είναι άμοιροι ευθυνών, εφόσον δεν εκπόνησαν ένα εναλλακτικό μοντέλο οργάνωσης της «κοσμοοικονομίας» και υπέρβασης του έθνους-κράτους. Έτσι τα παλαιά σοσιαλδημοκρατικά κόμματα και συσπειρώσεις εγκατέλειψαν βαθμιαία την ισχυρή φιλοδοξία για αναδιανομή και μείωση των ανισοτήτων, εν μέρει λόγω του εντεινόμενου δημοσιονομικού ανταγωνισμού μεταξύ χωρών και της ελεύθερης κυκλοφορίας αγαθών και κεφαλαίων (την οποία υποστήριξαν χωρίς να ζητήσουν ως αντιστάθμισμα νέους φορολογικούς και κοινούς κοινωνικούς κανόνες), χάνοντας τη στήριξη των λιγότερων ευνοημένων ψηφοφόρων και συγκεντρώνοντας την προσοχή τους στους πιο μορφωμένους, οι οποίοι ήταν οι πρώτοι που ωφελήθηκαν από την παγκοσμιοποίηση.

Μπορούμε επίσης να σκεφτούμε ότι η αύξηση των φυλετικών και εθνο-θρησκευτικών διαιρέσεων, αρχικά στις Ηνωμένες Πολιτείες, μετά το κίνημα των πολιτικών δικαιωμάτων της δεκαετίας του 1960, και στη συνέχεια στην Ευρώπη, όταν, την περίοδο 1980-1990, άρχισαν να σκληραίνουν οι συγκρούσεις γύρω από τα μεταναστευτικά και μετα-αποικιακά ζητήματα, προκάλεσαν την εμφάνιση βαθύτερων διαιρέσεων στις λαϊκές τάξεις. Αυτό οδήγησε σε βαθμιαία διάσπαση των συσπειρώσεων υπέρ της ισότητας της περιόδου 1950-1980, με βαθμιαία προσέγγιση ενός μέρους των λευκών ή αυτόχthonων λαϊκών τάξεων στην ξενοφοβική και νατιβιστική ψήφο. Σύμφωνα με την πρώτη ερμηνεία οι σοσιαλδημοκράτες απομακρύνθηκαν από τις λαϊκές τάξεις· σύμφωνα με τη δεύτερη συνέβη το αντίστροφο.

Οι δύο αυτές διαφορετικές ερμηνείες περιέχουν χωρίς αμφιβολία κάποια αλήθεια, αλλά η ανάλυση των πολλαπλών διαδρομών και χρονολογιών δείχνει ότι μπορούν να συμπεριληφθούν στον ίδιο παράγοντα: την αδυναμία της μεταπολεμικής σοσιαλδημοκρατικής συσπείρωσης, της συσπείρωσης που ευνοούσε την ισότητα, να εμβαθύνει και να ανανεώσει το πρόγραμμα και την ιδεολογία της. Αντί να ρίχνουμε το φταίξιμο στη φιλελεύθερη παγκοσμιοποίηση (που δεν έπεσε από τον ουρανό) ή στον υποτιθέμενο λαϊκό ρατσισμό (που δεν είναι πιο αυθόρμητος από εκείνον των ελίτ), είναι πιο εποικοδομητικό να ερμηνεύουμε αυτές τις εξελίξεις μέσω της ιδεολογίας, δηλαδή, στην προκειμένη περίπτωση, της ιδεολογικής αδυναμίας της σοσιαλδημοκρατικής συσπείρωσης.

Αυτή η αδυναμία αφορά κυρίως την ανικανότητα οργάνωσης της αναδιανομής και της προοδευτικής φορολογίας σε υπερεθνική κλίμακα, κάτι που απέρριψαν οι σοσιαλδημοκράτες την εποχή του αναδιανεμητικού έθνους-κράτους που θριάμβευσε μεταπολεμικά και ούτε αργότερα διαχειρίστηκαν με σοβαρότητα, ιδιαίτερα στο πλαίσιο της Ευρωπαϊκής Ένωσης, και, γενικότερα, σε παγκόσμιο επίπεδο. Αφορά επίσης τις δυσκολίες να ενσωματώσουν στη σκέψη περί κοινωνικής ανισότητας το ζήτημα της ποικιλομορφίας της εθνικής και φυλετικής καταγωγής, το οποίο, για να είμαστε ειλικρινείς, δεν ετίθετο πριν από το 1960-70, κάτι που οφειλόταν στο γεγονός ότι άτομα με διαφορετική γεωγραφική, φυλετική ή εθνοθρησκευτική καταγωγή δεν συναντιούνταν στο εσωτερικό των κοινωνιών παρά μόνο μέσω υπερκρατικών και αποικιοκρατικών σχέσεων. Κατά βάθος αυτές οι δύο αδυναμίες θέτουν το ίδιο ζήτημα: το ζήτημα των συνόρων της ανθρώπινης κοινωνίας τα οποία χρησιμοποιού-

με για να οργανώσουμε τη συλλογική ζωή και, κυρίως, για να μειώσουμε τις ανισότητες και να οικοδομήσουμε μια αποδεκτή νόρμα ισότητας για το μεγαλύτερο μέρος του πληθυσμού. Η γενικευμένη κίνηση προσέγγισης και επικοινωνίας μεταξύ διαφορετικών περιοχών του κόσμου, η οποία οφείλεται κυρίως στην τεχνολογική πρόοδο και στην πρόοδο των μεταφορών και της επικοινωνίας, μας αναγκάζει να αναθεωρούμε διαρκώς το πλαίσιο δράσης και να εξετάζουμε το ζήτημα της κοινωνικής δικαιοσύνης μέσα από ένα ξεκάθαρο υπερεθνικό παγκόσμιο πλαίσιο.

Θα δούμε επίσης ότι το σοσιαλδημοκρατικό πρόγραμμα δεν έλαβε ποτέ αληθινά υπόψη τις συνθήκες δίκαιης ιδιοκτησίας από τη στιγμή της κομμουνιστικής κατάρρευσης. Οι μεταπολεμικοί σοσιαλδημοκρατικοί συμβιβασμοί χτίστηκαν βιαστικά: οι σοσιαλδημοκράτες δεν μελέτησαν ούτε πειραματίστηκαν με συνεκτικό τρόπο, όπως όφειλαν, στα ζητήματα του προοδευτικού φόρου, της προσωρινής ιδιοκτησίας, της διάχυσης της ιδιοκτησίας (για παράδειγμα μέσω της οικουμενικής εισφοράς κεφαλαίου, που θα χρηματοδοτούνταν από τον προοδευτικό φόρο στις περιουσίες και στις κληρονομίες), της κατανομής των εξουσιών και της κοινωνικής ιδιοκτησίας στους κόλπους των επιχειρήσεων (συνδιαχείριση, αυτοδιαχείριση), του δημοκρατικού προϋπολογισμού και της δημόσιας περιουσίας. Το ότι η ανώτερη εκπαίδευση έπαψε να απευθύνεται σε μια ολιγομελή ελίτ, αν και ήταν μια θαυμάσια εξέλιξη, μετέβαλε επίσης τους όρους για μια δίκαιη εκπαίδευση. Για την πρωτοβάθμια και αργότερα τη δευτεροβάθμια εκπαίδευση υπήρχε ένα σχετικά απλό πρόγραμμα ισότητας ως προς το υλικό: αρκούσε να αφιερώσει κανείς τα απαραίτητα μέσα για να οδηγήσει μια γενιά μέχρι το τέλος του δημοτικού σχολείου και στη συνέχεια του γυμνασίου. Με την ανώτερη εκπαίδευση ο καθορισμός του στόχου της ισότητας έγινε δυσκολότερος. Αναπτύχθηκαν γρήγορα ιδεολογίες που θεωρητικά θεμελιώνονταν στην ισότητα των ευκαιριών, ενώ στην πραγματικότητα επικροτούσαν την αξία των κερδισμένων του εκπαιδευτικού συστήματος: συνέπεια αυτών των ιδεολογιών ήταν η εξαιρετικά άνιση και υποκριτική κατανομή θέσεων και πόρων (βλ. παραπάνω γράφημα 0.8). Η ανικανότητα των σοσιαλδημοκρατών να πείσουν τις μη ευνοημένες τάξεις ότι ενδιαφέρονταν για την εκπαίδευση των παιδιών τους όσο ενδιαφέρονταν για τα δικά τους παιδιά και για τις σπουδές της ελίτ (κάτι τελικά μάλλον αναμενόμενο, εφόσον δεν εκτόνησαν ποτέ μια δίκαιη και διαφανή πολιτική ως προς το θέμα αυτό) εξηγεί πιθανότατα το γιατί τα σοσιαλδημοκρατικά κόμματα έγιναν κόμματα των πτυχιούχων.

Στο τελευταίο μέρος του βιβλίου θα προσπαθήσω να αναλύσω τα μαθήματα που μπορούμε να πάρουμε γι' αυτά τα ζητήματα από τις διαθέσιμες ιστορικές εμπειρίες, καθώς και τα θεσμικά συστήματα που μας βοηθούν να προσεγγίσουμε τις συνθήκες δίκαιης ιδιοκτησίας, δίκαιης εκπαίδευσης και δίκαιων συνόρων. Αυτά τα συμπεράσματα πρέπει να εκλαμβάνονται ως τέτοια που είναι: μας δίνουν κάποια μαθήματα ατελή, εύθραυστα και προσωρινά, που μας επιτρέπουν να χαράξουμε το περίγραμμα ενός συμμετοχικού σοσιαλισμού και ενός σοσιαλ-φεντεραλισμού που θεμελιώνεται στα μαθήματα που αντλούμε από την ιστορία. Θέλω να επιμείνω προπάντων σε ένα από τα πρωτεύοντα διδάγματα της ιστορικής αφήγησης που θα ακολουθήσει και που αποτελεί το κεντρικό θέμα αυτού του βιβλίου: οι ιδέες και οι ιδεολογίες μετρώνε μέσα στην ιστορία, αλλά δεν είναι τίποτα χωρίς το εργαλείο της συμβαντικής (γεγονοτολογικής) λογικής, των συγκεκριμένων ιστορικών και θεσμικών πειραματισμών και συχνά των περισσότερων ή λιγότερων βίαιων κρίσεων. Ένα πράγμα φαίνεται σίγουρο: δεδομένης της βαθιάς μεταμόρφωσης της δομής των πολιτικών

και εκλογικών διαιρέσεων από το 1950-1980, είναι σχεδόν απίθανο να αναδυθεί μια καινούρια συσπείρωση ισότητας χωρίς ριζικό επαναπροσδιορισμό των προγραμματικών, πνευματικών και ιδεολογικών τους βάσεων.

Η πολυμορφία του κόσμου: η αναγκαιότητα της ευρείας ιστορικής προοπτικής

Προτού ξαναπιιάσουμε το νήμα μελέτης των πρόσφατων εξελίξεων και του παρόντος, θα κάνουμε μια παράκαμψη στην ιστορία των καθεστώτων ανισότητας. Θα μελετήσουμε τη μεταμόρφωση των αρχαίων τριλειτουργικών κοινωνιών σε κοινωνίες ιδιοκτητών, καθώς και τον τρόπο με τον οποίο η συνάντηση με τις ευρωπαϊκές ιδιοκτησιακές και αποικιακές δυνάμεις επηρέασε τις διαδρομές των μη ευρωπαϊκών κοινωνιών. Σκιαγράφησα ήδη τους λόγους για τους οποίους είναι απαραίτητο να κάνουμε μια ιστορική ανασκόπηση. Θα μας επιτρέψει αρχικά να δούμε την έκταση της ιδεολογικοπολιτικής ποικιλομορφίας των καθεστώτων ανισότητας, καθώς και την πολλαπλότητα των διαδρομών και τις πιθανές διασταυρώσεις. Στην πορεία της ιστορίας οι διαφορετικές ανθρώπινες κοινωνίες έχουν επιδείξει μεγάλη δημιουργικότητα στην ιδεολογική και θεσμική οικοδόμηση των κοινωνικών ανισοτήτων, και θα ήταν άδικο αν βλέπαμε σ' αυτές τις διανοητικές και πολιτικές κατασκευές ένα απλό υποκριτικό πέπλο άνευ σπουδαιότητας που επιτρέπει στις ελίτ να δικαιολογούν τη σταθερή κυριαρχία τους. Αυτές οι κατασκευές αντανακλούν αντιφατικούς αγώνες και οράματα, που μέχρι ένα σημείο διαθέτουν κάποια ειλικρίνεια και ευλογοφάνεια και μπορούν να μας δώσουν κάποια χρήσιμα μαθήματα. Το ζήτημα της ιδεώδους οργάνωσης μιας κοινωνίας μεγάλου μεγέθους δεν είναι εύκολο και δεν αρκεί να καταγγέλλουμε το υπάρχον καθεστώς, για να εξασφαλίσουμε ότι εκείνο που θα το αντικαταστήσει θα είναι πιο ικανοποιητικό. Πρέπει να λαμβάνουμε σοβαρά υπόψη τις ιδεολογικές κατασκευές του παρελθόντος, πρώτα απ' όλα επειδή δεν είναι πάντοτε πιο τρελές από αυτές του παρόντος και έπειτα επειδή διαθέτουμε μια απόσταση και μια οπτική εκ των υστέρων που μας βοηθούν στην ανάλυσή τους, πράγμα που δεν συμβαίνει με τις ιδεολογικές κατασκευές του παρόντος. Θα δούμε επίσης ότι πολλές διαμάχες κατεξοχήν σύγχρονες έχουν τις ρίζες τους στο παρελθόν, όπως η διαμάχη περί προοδευτικής φορολογίας και περί αναδιανομής των περιουσιών, που χρονολογείται από τη Γαλλική Επανάσταση. Η μελέτη αυτής της γενεαλογίας είναι απαραίτητη για να καταλάβουμε καλύτερα τις συγκρούσεις που μας περιμένουν και τις λύσεις που μπορούμε να επεξεργαστούμε.

Προπάντων αυτή η μεγάλη παράκαμψη διαμέσου της ιστορίας είναι απαραίτητη, διότι η διαδικασία απόκτησης και διατήρησης επικοινωνίας μεταξύ διαφόρων περιοχών του κόσμου ήταν αργή και βαθμιαία. Επί αιώνες οι διαφορετικές κοινωνίες ανά τον κόσμο είχαν ελάχιστους δεσμούς μεταξύ τους. Αργότερα άρχισαν να αναπτύσσονται επαφές μέσω των πολιτισμικών και εμπορικών ανταλλαγών, καθώς και στο πλαίσιο των διακρατικών συσχετισμών δυνάμεων και των σχέσεων αποικιακής κυριαρχίας. Από την εποχή της απο-αποικιοποίησης και των ανεξαρτητοποιήσεων, και κατά κάποιον τρόπο από το τέλος του Ψυχρού Πολέμου, οι διάφορες περιοχές του κόσμου συνδέθηκαν μεταξύ τους όχι μόνο αναφορικά με τις οικονομικές και χρηματιστηριακές ροές, αλλά κυρίως και πάνω απ' όλα μέσω των ανθρώπινων και πολιτιστικών ανταλλαγών. Σε πολλές χώρες, για παράδειγμα στις ευρω-

παϊκές, πριν από το 1960-1970 δεν υπήρχε άμεση επαφή μεταξύ πληθυσμών με διαφορετική ηπειρωτική και θρησκευτική προέλευση. Αυτές οι σχέσεις άρχισαν να διευρύνονται με τις μετα-αποικιακές μεταναστευτικές ροές και είχαν σημαντικό αντίκτυπο στην εξέλιξη της δομής της ιδεολογικής και εκλογικής σύγκρουσης στην Ευρώπη. Άλλα μέρη στον κόσμο, για παράδειγμα η Ινδία, οι Ηνωμένες Πολιτείες, η Βραζιλία και η Νότια Αφρική, έχουν παλαιότερη εμπειρία συναντήσεων στο ίδιο έδαφος μεταξύ πληθυσμών που ο καθένας έβλεπε τον εαυτό του ριζικά διαφορετικό από τον άλλον – για φυλετικούς, κοινωνικούς ή θρησκευτικούς λόγους. Αυτό οδήγησε σε ποικίλες διαδρομές που σημαδεύτηκαν από μιγαδοποίηση, συμβιβασμούς και ανταγωνισμούς συχνά μακροχρόνιους. Μόνο αν θέσουμε αυτές τις συναντήσεις και τα καθεστώτα ανισοτήτων που προέκυψαν υπό το πρίσμα μιας ευρείας ιστορικής προοπτικής, μπορούμε να περάσουμε στα επόμενα στάδια αυτής της μακραιώνης κοινής ιστορίας.

Περί συμπληρωματικότητας της φυσικής και μαθηματικής γλώσσας

Προτού προχωρήσουμε σ' αυτή την έρευνα θα ήθελα να διευκρινίσω ένα μεθοδολογικό σημείο. Αυτό το βιβλίο θα χρησιμοποιεί κυρίως τη φυσική γλώσσα (που δεν έχει ωστόσο τίποτα το ιδιαίτερω φυσικό, ούτε στα γαλλικά, στα οποία γράφτηκε, ούτε στις άλλες γλώσσες) και θα καταφεύγει, όταν χρειάζεται, στη γλώσσα των μαθηματικών και της στατιστικής. Για παράδειγμα, χρησιμοποιώ συχνά τις ιδέες των δεκατημορίων και των εκατοστημορίων για να μετρήσω την ανισότητα των εισοδημάτων και της ιδιοκτησίας, καθώς και την ιεραρχία των πτυχίων. Πρόθεσή μου δεν είναι να υποκαταστήσω την πάλη των τάξεων με τον πόλεμο των δεκατημορίων. Οι κοινωνικές ταυτότητες είναι και θα είναι πάντοτε ευέλικτες και πολυδιάστατες: χρησιμοποιώντας τη φυσική γλώσσα οι ομάδες διαφορετικών κοινωνιών μπορούν να βρουν γλωσσικούς πόρους για να ορίσουν τα επαγγέλματα και τις εργασίες, το εργατικό δυναμικό και τα προσόντα, τις ελπίδες και τις εμπειρίες που τις εκφράζουν. Τίποτα δεν θα μπορέσει να αντικαταστήσει τη φυσική γλώσσα, ούτε προκειμένου να εκφραστούν οι κοινωνικές ταυτότητες και οι πολιτικές ιδεολογίες, ούτε προκειμένου να δομηθεί η έρευνα στις κοινωνικές επιστήμες και ο στοχασμός για τη δίκαιη κοινωνία. Όσοι περιμένουν ότι μια μέρα ένας μαθηματικός τύπος, ένας αλγόριθμος ή ένα οικονομομετρικό μοντέλο θα επιλέξει το επίπεδο της «κοινωνικά άριστης» ανισότητας και τους θεσμούς με τους οποίους θα το πετύχουμε αυτό θα περιμένουν στον αιώνα τον άπαντα. Κάτι τέτοιο ευτυχώς δεν θα συμβεί ποτέ. Μόνο ο ανοιχτός δημοκρατικός διάλογος, που χρησιμοποιεί τη φυσική γλώσσα (ή μάλλον τις διάφορες φυσικές γλώσσες: κι αυτό δεν είναι μια απλή λεπτομέρεια) μπορεί να προσφέρει τις απαιτούμενες λεπτές αποχρώσεις που θα μας οδηγήσουν στις σωστές επιλογές.

Η χρήση της μαθηματικής γλώσσας, των στατιστικών δεδομένων, των γραφημάτων και των πινάκων, κατέχει σημαντική θέση στο βιβλίο και παίζει ουσιώδη ρόλο στην πολιτική σκέψη, στις αποφάσεις και στις ιστορικές αλλαγές. Το επαναλαμβάνω: όπως όλα τα στατιστικά και ιστορικά δεδομένα και άλλες ποσοτικές εκτιμήσεις που παρουσιάζονται σε αυτό το βιβλίο, δεν είναι παρά ατελείς κοινωνικές κατασκευές, προσωρινές και εύθραυστες. Δεν έχουν στόχο να υποκαταστήσουν τη μοναδική και αδιάσειστη αλήθεια των «γεγονότων». Κατά τη γνώμη μου, οι στατιστικές έχουν κυρίως στόχο μια γλώσσα που μας δίνει τάξεις

μεγέθους και μας βοηθά να συγκρίνουμε με όσο το δυνατόν πιο λογικό τρόπο τις εποχές, τις κοινωνίες και τις κουλτούρες που φαίνονται ή που εκλαμβάνονται ως ξένες μεταξύ τους, ως δομικά διαφορετικές και δύσκολα συγκρίσιμες. Ωστόσο, πέρα από την απόλυτη μοναδικότητα και τη ριζική ιδιαιτερότητα της κάθε κοινωνίας, μπορεί να έχει νόημα να συγκρίνουμε τη συγκέντρωση της ιδιοκτησίας στις Ηνωμένες Πολιτείες το 2018 με εκείνη στη Γαλλία το 1914 ή στη Βρετανία το 1800.

Βεβαίως, οι συνθήκες άσκησης του δικαιώματος ιδιοκτησίας δεν είναι ίδιες σ' αυτές τις τρεις περιπτώσεις. Τα νομικά, φορολογικά και κοινωνικά συστήματα διαφέρουν με πολλούς τρόπους, όπως και οι κατηγορίες των περιουσιακών στοιχείων (γη, αστικά ακίνητα, χρηματιστηριακά προϊόντα, άυλα αγαθά κτλ.). Αν γνωρίζουμε αυτές τις ιδιαιτερότητες και τη σπουδαιότητά τους κι αν έχουμε πάντοτε στο μυαλό μας τις κοινωνικές και πολιτικές συνθήκες της κατασκευής των πηγών που διαθέτουμε, έχει νόημα να κάνουμε αυτού του τύπου τις συγκρίσεις, εκτιμώντας, για παράδειγμα, στις διαφορετικές κοινωνίες το μερίδιο του πλουσιότερου 10% στο σύνολο των ιδιοκτησιών και το μερίδιο του φτωχότερου 50%. Η χρήση στατιστικών στοιχείων στην ιστορική έρευνα είναι ο καλύτερος τρόπος για να μετρήσουμε το μέγεθος της άγνοιάς μας. Το γεγονός δε ότι χρησιμοποιούμε αριθμούς μάς αναγκάζει να αναζητούμε κι άλλους αριθμούς, που συχνότατα δεν είναι διαθέσιμοι: έχει σημασία να το διαπιστώσουμε και να το πούμε ανοιχτά. Αυτό μας οδηγεί σε μια διάκριση μεταξύ των συγκρίσεων που μπορούμε να κάνουμε και εκείνων που δεν μπορούμε να κάνουμε. Στην πράξη, υπάρχουν κάποιες συγκρίσεις που έχουν νόημα, συμπεριλαμβανομένων αυτών μεταξύ κοινωνιών που θεωρούν τον εαυτό τους εξαιρεση ή, τουλάχιστον, ριζικά διαφορετικό και συχνά αρνούνται να εξαγάγουν κάποια διδάγματα από τις άλλες κοινωνίες. Ένας από τους κύριους στόχους της έρευνας στις κοινωνικές επιστήμες είναι η αναγνώριση αυτών των συγκρίσεων, όπως και η επισήμανση όσων δεν μπορούν να γίνουν.

Αυτές οι συγκρίσεις είναι χρήσιμες διότι μας βοηθούν να αντλήσουμε μαθήματα από διαφορετικές πολιτικές εμπειρίες και ιστορικές διαδρομές, να αναλύσουμε την επίδραση του νομικού ή του φορολογικού συστήματος, να κατασκευάσουμε κοινές νόρμες κοινωνικής και οικονομικής δικαιοσύνης, καθώς και θεσμικά συστήματα αποδεκτά από τη μεγάλη πλειοψηφία. Υπερβολικά συχνά οι κοινωνικές επιστήμες αρκούνται να λένε πως οι στατιστικές είναι κοινωνικές κατασκευές: αν και αυτό πράγματι αληθεύει, είναι όμως ανεπαρκές, γιατί οδηγεί στο να παραιτούμαστε από ουσιώδεις συζητήσεις, κυρίως οικονομικής φύσεως. Η εν λόγω στάση μαρτυρεί μερικές φορές κάποιο συντηρητισμό και, εν πάση περιπτώσει, σκεπτικισμό ως προς τη δυνατότητα να εξαγάγουμε μαθήματα από ατελείς ιστορικές πηγές.

Κι όμως, με το να στηριζόμαστε σε στατιστικά δεδομένα και σε ποικίλες μαθηματικές δομές επιτύχαμε μια σειρά από ιστορικές διαδικασίες κοινωνικής και πολιτικής χειραφέτησης. Είναι δύσκολο, για παράδειγμα, να οργανωθεί καθολική ψηφοφορία, αν δεν διαθέτουμε απογραφές, μέσω των οποίων κατατεμαχίζουμε το εκλογικό σώμα σε περιφέρειες, προκειμένου η ψήφος του καθενός να έχει την ίδια βαρύτητα. Εξάλλου, χρειαζόμαστε δεδομένα για να θεσπίσουμε εκλογικούς κανόνες που να μετατρέπουν τις ψήφους σε αποφάσεις. Δεν είναι εύκολο να θεωρήσουμε δίκαιη μια φορολογία, αν η κλίμακα που εκφράζεται σε ποσοστά φορολόγησης δεν αντικαθιστά τη διακριτική εξουσία του φοροεισπράκτορα. Αυτές οι κλίμακες πρέπει να εφαρμόζονται στα διάφορα μεγέθη εισοδήματος ή κεφαλαίου, που αποτελούν αφηρημένες και θεωρητικές έννοιες: μολονότι ο πρακτικός ορισμός τους

παρουσιάζει πολλές δυσκολίες, επιτρέπουν σε κοινωνικές ομάδες πολύ διαφορετικές να αποδεχτούν τη σύγκριση μεταξύ τους, με αντίτιμο διαπραγματεύσεις και περίπλοκους κοινωνικοπολιτικούς συμβιβασμούς κατά τη συγκεκριμένη εφαρμογή αυτών των κατηγοριών στον κοινωνικό ιστό και μέσα στα θολά του όρια. Ίσως συμφωνούμε εδώ και μερικά χρόνια ότι, για να οργανώσουμε την εκπαιδευτική δικαιοσύνη, είναι πια απαραίτητο να χρησιμοποιούμε κάποια μέσα προκειμένου να επαληθεύουμε αν τα χαμηλότερα στρώματα επωφελούνται από τη δημόσια παιδεία όσο και τα υψηλότερα στρώματα: το ερώτημα είναι αν επωφελούνται από «ίσους» πόρους παιδείας, όχι από «κατώτερους», όπως ξέρουμε ότι συμβαίνει λίγο πολύ παντού. Αυτή η μελέτη είναι αδύνατη αν δεν λάβουμε υπόψη, με τρόπο σαφή και επαληθεύσιμο, την κοινωνική καταγωγή όσον αφορά την κατανομή των εκπαιδευτικών πόρων. Για να αγωνιστούμε ενάντια στον διανοητικό εθνικισμό, όπως και για να αποφύγουμε την αυθαιρεσία των ελίτ και να αποκτήσουμε έναν καινούριο ορίζοντα ισότητας, χρειάζομαστε τη μαθηματική και στατιστική γλώσσα, την οποία πρέπει να χρησιμοποιούμε μελετημένα και με μέτρο, ως απαραίτητο συμπλήρωμα της φυσικής γλώσσας.

Σχέδιο του βιβλίου

Η συνέχεια του βιβλίου συντίθεται από τέσσερα μέρη και 17 κεφάλαια. Το πρώτο μέρος, με τίτλο «Τα καθεστώτα ανισότητας στην ιστορία», έχει 5 κεφάλαια. Το κεφάλαιο 1 παρουσιάζει μια γενική εισαγωγή στη μελέτη των τριαδικών (ή τριλειτουργικών) κοινωνιών, δηλαδή των κοινωνιών που είναι οργανωμένες γύρω από τρεις κοινωνικές τάξεις (κλήρο, ευγενείς, χαμηλά στρώματα). Το κεφάλαιο 2 αναλύει τις περιπτώσεις των ευρωπαϊκών κοινωνιών που θεμελιώνονται σε μια μορφή ισορροπίας μεταξύ της νομιμότητας των πνευματικών και πολεμικών ελίτ και των ειδικών μορφών ιδιοκτησίας και σχέσεων εξουσίας. Το κεφάλαιο 3 μελετά την επινόηση των ιδιοκτησιοκρατικών κοινωνιών, ιδιαίτερα μέσα από την εμβληματική ρήξη της Γαλλικής Επανάστασης, η οποία προσπάθησε να θεσπίσει τον ριζικό διαχωρισμό του δικαιώματος της ιδιοκτησίας (θεωρητικά προσιτού σε όλους) από τις κυριαρχικές εξουσίες (στο εξής κρατικό μονοπώλιο). Ο διαχωρισμός αυτός προσέκρουσε στο πρόβλημα της ανισότητας της ιδιοκτησίας και της διαιώνισής της. Το κεφάλαιο 4 αναλύει την ανάπτυξη της κοινωνίας των τεράστιων ιδιοκτησιοκρατικών ανισοτήτων στη Γαλλία του 19ου αιώνα μέχρι και τον Α΄ Παγκόσμιο πόλεμο. Το κεφάλαιο 5 μελετά διάφορες ευρωπαϊκές παραλλαγές μετάβασης μεταξύ τριλειτουργικής και ιδιοκτησιοκρατικής λογικής, εστιάζοντας κυρίως στην περίπτωση της Βρετανίας και της Σουηδίας. Έτσι, περιγράφει την πολλαπλότητα των πιθανών διαδρομών και τη σπουδαιότητα των συλλογικών κινητοποιήσεων και των ιδεολογικοπολιτικών επιλογών στη μεταμόρφωση των καθεστώτων ανισότητας.

Το δεύτερο μέρος, με τον τίτλο «Οι δουλοκτητικές και αποικιακές κοινωνίες», συντίθεται από 4 κεφάλαια. Το κεφάλαιο 6 επικεντρώνεται στις δουλοκτητικές κοινωνίες, που συνιστούν την πιο ακραία ιστορική μορφή των καθεστώτων ανισότητας. Επιμένω περισσότερο στην κατάργηση της δουλείας σε διάφορα μέρη του κόσμου κατά τον 19ο αιώνα και στις μορφές των αποζημιώσεων που δόθηκαν στους δουλοκτήτες. Αυτά τα επεισόδια απεικονίζουν τη δύναμη και τη βιαιότητα του καθεστώτος εκείνης της εποχής, που σχεδόν καθιγάριζε την ιδιοκτησία, από το οποίο έχει προκύψει, εν μέρει, το σημερινό καθεστώς. Το κεφάλαιο 7 μελετά τη δομή των ανισοτήτων στις αποικιακές κοινωνίες μετά τη δουλοκτησία.

σίγουρα λιγότερο ακραίες από εκείνες των δουλοκτητικών, οι οποίες όμως άφησαν βαθύ ίχνος στη δομή των σύγχρονων ανισοτήτων τόσο μεταξύ χωρών όσο και στο εσωτερικό της κάθε χώρας. Τα κεφάλαια 8 και 9 εξετάζουν το πώς η μεταμόρφωση των τριλειτουργικών κοινωνιών εκτός Ευρώπης επηρεάστηκε από τη συνάντηση με τις αποικιακές και ιδιοκτησιακές ευρωπαϊκές δυνάμεις. Εστιάζω αρχικά στην περίπτωση της Ινδίας (όπου οι παλαιές ιεραρχικές διαιρέσεις άφησαν βαριά κληρονομιά, εν μέρει λόγω της διατήρησης και της αυστηρής κωδικοποίησής τους εκ μέρους των Βρετανών αποικιοκρατών) και συνεχίζω με μια ευρύτερη ευρασιατική προοπτική (Κίνα, Ιαπωνία, Ιράν).

Το τρίτο μέρος, με τίτλο «Η μεγάλη μεταμόρφωση του 20ού αιώνα», περιλαμβάνει τέσσερα κεφάλαια. Το κεφάλαιο 10 αναλύει την πτώση των ιδιοκτησιοκρατικών κοινωνιών του 20ού αιώνα ως συνέπεια των δύο παγκόσμιων πολέμων, της κρίσης της δεκαετίας του 1930 και των προκλήσεων του κομμουνισμού και των ανεξαρτητοποιήσεων, καθώς και των συλλογικών ιδεολογικών κινητοποιήσεων (κυρίως σοσιαλδημοκρατικών και συνδικαλιστικών), οι οποίες ωρίμαζαν από τα τέλη του 19ου αιώνα με σκοπό να επαναθεμελιώσουν ένα σύστημα ανισότητας δικαιότερο από την περιουσιοκρατία. Το κεφάλαιο 11 μελετά τα κεκτημένα και τα όρια των σοσιαλδημοκρατικών κοινωνιών που εφαρμόστηκαν μετά τον Β΄ Παγκόσμιο πόλεμο, και ιδιαίτερα τα όριά τους ως προς την επεξεργασία των συνθηκών της δίκαιης ιδιοκτησίας, καθώς ήρθαν αντιμέτωπες με την πρόκληση των ανισοτήτων στην ανώτερη εκπαίδευση και την επέκταση της αναδιανομής σε υπερεθνική κλίμακα. Το κεφάλαιο 12 εξετάζει τις κομμουνιστικές και μετακομμουνιστικές κοινωνίες στη ρωσική, κινεζική και ανατολικοευρωπαϊκή περίπτωση και τον τρόπο με τον οποίο ο μετακομμουνισμός τροφodότησε τις εκτροπές ανισότητας και ταυτότητας. Το κεφάλαιο 13 επανεξετάζει το σημερινό παγκόσμιο υπερκαπιταλιστικό καθεστώς ανισοτήτων, μεταξύ νεοτερισμού και αναχρονισμού, επιμένοντας στην ανικανότητά του να ελέγξει τις κρίσεις ανισότητας και τους περιβαλλοντικούς κινδύνους που το υπονομεύουν.

Το τέταρτο μέρος, με τίτλο «Να ξανασκεφτούμε τις διαστάσεις της πολιτικής σύγκρουσης», αποτελείται από τέσσερα κεφάλαια, στα οποία μελετώ την εξέλιξη της κοινωνικοοικονομικής σύνθεσης των εκλογικών σωμάτων διαφόρων κομμάτων και πολιτικών κινημάτων από τα μέσα του 20ού αιώνα, καθώς και τις προοπτικές μελλοντικών ανασυνθέσεων. Το κεφάλαιο 14 μελετά τους όρους της ιστορικής διαμόρφωσης και, εν συνεχεία, της εξαφάνισης μιας εκλογικής συσπείρωσης υπέρ της ισότητας, που θεμελιωνόταν σε μια αρκετά πειστική αναδιανεμητική πλατφόρμα, για να ενώνει τις λαϊκές τάξεις που είχαν διαφορετική καταγωγή, αρχίζοντας από την περίπτωση της Γαλλίας. Το κεφάλαιο 15 δείχνει πώς η διαδικασία διάσπασης-αστικοποίησης-βραχμανοποίησης της σοσιαλδημοκρατικής συσπείρωσης του μεταπολέμου συνέβη επίσης στις Ηνωμένες Πολιτείες και στη Βρετανία, γεγονός που φανερώνει τις κοινές δομικές αιτίες. Το κεφάλαιο 16 επεκτείνει την ανάλυση σε άλλες δυτικές εκλογικές δημοκρατίες, στην Ανατολική Ευρώπη, στην Ινδία και στη Βραζιλία. Μελετώ τον σχηματισμό μιας πραγματικής κοινωνικο-νατιβιστικής παγίδας σ' αυτές τις πρώτες δεκαετίες του 21ου αιώνα. Επιμένω στον τρόπο με τον οποίο οι σημερινές ταυτοτικές εκτροπές τροφοδοτούνται από την απουσία μιας επαρκούς πλατφόρμας ισότητας και διεθνισμού, που, αν ήταν ισχυρή, θα αποτελούσε αντιστάθμισμα – κοντολογίς, από την απουσία αξιόπιστου σοσιαλ-φεντεραλισμού. Το κεφάλαιο 17 προσπαθεί να εξαγάγει διδάγματα από τις ιστορικές εμπειρίες τις οποίες αφήνουμε στα προηγούμενα κεφάλαια και μέρη του βιβλίου και να παρουσιάσει το περίγραμμα ενός πιθανού συμμετοχικού σοσιαλι-

σμού για τον 21ο αιώνα. Ιδιαίτερα αναλύω τις μορφές που θα μπορούσε να πάρει η δίκαιη ιδιοκτησία, με δύο κύριους πυλώνες: από τη μία πλευρά, ένα πραγματικό μερίδιο εξουσίας και εκλογικών δικαιωμάτων στις επιχειρήσεις, με σκοπό τη θέσπιση κοινωνικής ιδιοκτησίας και υπέρβασης της συνδιαχείρισης και της αυτοδιαχείρισης· κι από την άλλη πλευρά, ένας έντονα προοδευτικός φόρος στην περιουσία, με σκοπό τη σημαντική χρηματοδότηση όλων των νεαρών ενηλίκων με κεφάλαιο και την εφαρμογή μιας μορφής προσωρινής ιδιοκτησίας και διαρκούς κυκλοφορίας των περιουσιών. Μελετώ επίσης το ζήτημα της δίκαιης παιδείας, του δίκαιου φόρου και της ανάγκης να εξασφαλίζουμε μέσω της διαφάνειας και του ελέγχου εκ μέρους των πολιτών την εκπαιδευτική και φορολογική δικαιοσύνη. Τέλος, εξετάζω τους όρους της δίκαιης δημοκρατίας και των δίκαιων συνόρων. Εδώ το κεντρικό ζήτημα είναι μια εναλλακτική οργάνωση της «κοσμοοικονομίας», που να ευνοεί, χάρη στον σοσιαλφεντεραλισμό, καινούριες μορφές δημοσιονομικής, κοινωνικής και περιβαλλοντικής αλληλεγγύης, στη θέση των συνθηκών ελεύθερης κυκλοφορίας αγαθών και κεφαλαίων που ασκούν σήμερα παγκόσμια εξουσία.

Κάποιοι βιαστικοί αναγνώστες ίσως ανατρέξουν στο τελευταίο κεφάλαιο και στο συμπέρασμα. Δεν μπορώ να τους εμποδίσω, αλλά τους προειδοποιώ ότι, αν δεν διαβάσουν, έστω τμηματικά, τα προηγούμενα κεφάλαια, θα δυσκολευτούν να καταλάβουν πώς φτάνω σ' αυτές τις διαπιστώσεις. Άλλοι ίσως σκεφτούν ότι το υλικό που παρουσιάζω στα δύο πρώτα μέρη ανήκει σε μια υπερβολικά παλαιά εποχή για να έχει νόημα σήμερα και ίσως προτιμήσουν να επικεντρωθούν στο τρίτο και τέταρτο μέρος. Προσπάθησα να προσθέσω αρκετές υπενθυμίσεις και παραπομπές στην αρχή κάθε μέρους και κάθε κεφαλαίου, ώστε το βιβλίο να μπορεί διαβαστεί με διάφορους τρόπους. Ο καθένας μπορεί λοιπόν να διαλέξει πώς θα το διαβάσει, μολονότι ο λογικότερος τρόπος παραμένει φυσικά το ένα κεφάλαιο μετά το άλλο.

Για να ελαφρύνω την ανάγνωση παραθέτω στο κείμενο και στις υποσημειώσεις μόνο τις κύριες πηγές και αναφορές. Οι αναγνώστες που επιθυμούν περισσότερες λεπτομέρειες για το σύνολο των ιστορικών πηγών, τις βιβλιογραφικές αναφορές και τη μεθοδολογία αυτού του βιβλίου μπορούν να συμβουλευτούν το τεχνικό παράρτημα στο διαδίκτυο: <http://piketty.pse.ens.fr/files/AnnexeKIdeologie.pdf>.¹⁸

18. Όλα τα στατιστικά δεδομένα, τα γραφήματα και οι πίνακες αυτού του βιβλίου υπάρχουν και στο <http://piketty.pse.ens.fr/files/AnnexeKIdeologie.pdf>.